

DATE NOI DESPRE NECROPOLA PRIMILOR BASARABI DIN CURTEA DE ARGEȘ

PAVEL CHIIAIA

După săpăturile întreprinse în iulie—septembrie 1920 de către fosta Comisie a Monumentelor Istorice în biserica sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, s-au publicat în 1923, într-unul din buletinele acestei comisii, o serie de materiale și studii în legătură cu descoperirile arheologice făcute cu acest prilej¹.

Desigur, materialul arheologic și o bună parte din considerațiile de ordin istoric, artistic, filologic, numismatic, heraldic din acest volum au îmbogățit cunoștințele despre trecutul Țării Românești, prilejuind un pas înainte în istoriografia dintre cele două războaie. Studiile lui V. Drăghiceanu, conducătorul săpăturilor, care interpretau datele arheologice publicate în *Jurnalul de săpături*, evident atita cît permitea stadiul cunoștințelor și viziunea vremii, excelau prin referirea la izvoare inedite, material de arhivă, fotografii și desene sugestive, care au fost de un real folos cercetătorilor.

Totuși, o serie de obiecțiuni s-au ridicat nu mult după apariția volumului. De fapt, mai toți istoricii din țara noastră și-au spus părerea în legătură cu aceste importante descoperiri², fără a ajunge la concluzii convingătoare, datorită, bineînțeles, în primul rînd, modului în care se executaseră săpăturile.

Din nefericire, o serie de opinii subiective din articolul *Curtea Domnească din Argeș*... s-au adăugat datelor incomplete arheologice și și-au

---

¹ *Curtea Domnească din Argeș*, în „B.C.M.I.”, anul X—XVI, 1917—1923. Pentru articolele din acest studiu — des citate în lucrarea de față — am stabilit următoarele prescurtări :

Virgil Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș, Note istorice și arheologice* (prescurtat C.D.A.)

Virgil Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului* (prescurtat J.S.)

Fr. Rainer, *Cercetări antropologice asupra osemintelor aflate în săpături* (prescurtat C.A.O.)

² Bibliografia completă — pînă în 1966 — în legătură cu problemele atit de controversate ale datării monumentului și identificării mormintului ctitoricesc, la Aurelian Sacerdoțeanu, *Mormintul de la Argeș și zidirea bisericii Domnești*, în „B.C.M.I.”, XXVIII (1935), fasc. 84, nota 1, p. 49 și notele 1 și 2, p. 50 ; Nicolae Stoicescu, *Bibliografia monumentelor feudale din Țara Românească*, Craiova, 1966, p. 338—342.

făcut drum în istoriografia noastră dintre cele două războaie. Numeroasele legende ale locului, îndeosebi în legătură cu a-tot-prezentul „Negru Vodă”, au fost preluate și conferite voievodului Radu I. Mormîntul ctitoricesc și portretul votiv din naos, portretul votiv din pronaos, reprezentarea „cavalerului” de pe stîlpul sud-estic al bisericii, palatul domnesc, totul se leagă de numele lui Radu I, prin care trăiește mai departe preeminența fabuloasă a lui „Radu Negru”.

Evident, toate opiniile din acest articol precum și *Jurnalul de săpături*, publicat de V. Drăghiceanu în același volum, se cuvin a fi supuse criticii. Este firesc ca stadiul avansat al cercetărilor în legătură cu evul mediu și avîntul pe care l-au luat aceste studii în prezent, să permită să se privească problemele ridicate de săpăturile din biserica Sf. Nicolae Domnesc dintr-un alt unghi.

Considerînd importanța deosebită pe care o prezintă pentru istoria României biserica Sf. Nicolae Domnesc în care se găsesc bogate vestigii ale primilor Basarabi, precum și necesitatea evidentă a unor îndreptări critice și interpretări verosimile în legătură cu înfăptuirile acestor feudali, studiul de față își propune să preia în lumina ultimelor cercetări, datele ample ale săpăturilor mormintelor din interiorul bisericii și studiilor scrise în legătură cu ele.

Desigur, punctul de plecare rămîne tot *Curtea domnească din Argeș*..., în care sînt consemnate rezultatele săpăturilor din 1920, și s-ar putea obiecta că îndoielile exprimate în legătură cu aceste investigații arheologice, ar pune sub semnul întrebării toate analizele și opiniile care se întemeiază tocmai pe datele prezentate de V. Drăghiceanu.

Dar studiul de față își propune să preia critic atît datele prezentate de *Jurnalul de săpături*, cît și cele din articolul *Curtea Domnească din Argeș*, și să le confrunte cu știri și monumente contemporane, apoi cu complexul politico-social al vremii, apreciînd, după capacitatea de asamblare a ipotezelor existente la acest cadru politico-social, dacă ele sînt verosimile.

Din fericire, în afară de considerațiile stratigrafice și cele asupra vestigiilor pe care le-a reacoperit pămîntul, există încă o serie de monumente, ca de pildă pietrele de mormînt și o bună parte din inventarul funerar. O altă parte s-a păstrat în remarcabile fotografii. Nu este însă mai puțin adevărat că multe date importante care ar fi elucidat o serie întrecăgă de probleme sînt pentru totdeauna pierdute. Cele care se păstrează încă se prezintă învălmășite, încît inițiativa de a le pune într-o oarecare ordine, cînd evidența o permite, poate părea ea însăși temerară. Se impune însă ca unele interpretări arbitrare să fie revizuite, iar în locul altora — acolo unde vestigiile nu au permis precizări — să se emită ipoteze de lucru mai apropiate de adevăr decît alte ipoteze mai puțin verosimile sau erori dogmatice. Astfel, dacă din cauza lipsei unor date semnificative, studiul de față nu poate ajunge, în unele probleme, la anumite soluții definitive, el încearcă, pe cît posibil, formularea unor ipoteze de lucru mai realiste decît cele precedente.

Desigur, lucrarea de față nu are un caracter exhaustiv. În legătură cu rezultatele săpăturilor de la Curtea de Argeș și cu monumentele găsite s-ar putea scrie studii foarte ample necesare științei din țara noastră.

În prezent s-a încercat numai stabilirea unor baze cât mai trainice, atât pentru orientarea celor care au inițiat noi săpături³ pe aria investigată de V. Drăghiceanu, cât și pentru viitoarele studii comparative.

Propunându-ne o reconstituire cât mai apropiată de realitate a mormintelor din necropola primilor Basarabi, am considerat fiecare mormânt o unitate aparte, încercînd să îi precizăm întregul inventar funerar. Apoi am urmărit existența în timp a acestor morminte, a prefacerilor pe care le-au suferit și a profanărilor. În sfîrșit, în final, într-un capitol de sinteză, ne-am propus să stabilim unele date în legătură cu epoca înhumărilor din biserică și cu viziunea artistică a vremii respective.

Este firesc ca studiul de față să se preocupe inițial de mormîntul ctitorului pe care îl localiza atât tradiția cât și săpături la vechi monumente (biserica Adormirii Maicii Domnului din Cîmpulung-Muscel) sau altele noi (Sf. Gheorghe din București), unde osemintele ctitorului se aflau în aceeași parte de sud-est a naosului.

După săpăturile lui V. Drăghiceanu întreprinse în Curtea de Argeș, unii istorici au opinat că mormîntul ctitorului aparține fie lui Vladislav I, Radu I sau Dan I. Aceste supoziții porneau printre altele de la considerentul că în scurtele lor domnii, întretăiate de războaie, acești voievozi nu au avut ctitorii proprii la moartea lui Vladislav I, mănăstirea Vo-dița se afla pe teritoriul ungar, iar Tismana nici nu era începută⁴ — în vreme ce voievozii Nicolae Alexandru și Mircea cel Bătrîn s-au îngropat în mărețele lor ctitorii de la Cîmpulung-Muscel și Cozia. Aceste identificări au fost deduse pe temeiuri neconcludente, legate în general de data ridicării monumentului, de tradiție etc. Trebuie să recunoaștem că — așa cum vom vedea — însăși așezarea în timp a inventarului funerar nu permite datări ale mormintelor care să ducă la identificarea cavalerilor înmormîntați cu mai bine de șase secole în urmă. Pentru a suplini lipsa unor elemente materiale precis databile am considerat și dispoziția originală în biserică a pietrelor de mormînt, dislocate în prezent de la locul lor. Din poziția pe care o aveau unele față de altele aceste pietre funerare, precum și din datele furnizate de studiul prof. Fr. Rainer *Cercetările antropologice...* asupra osemintelor găsite sub aceste pietre, noi am tras unele concluzii, care, coroborate cu datele oferite de inventarul funerar, ne-au permis unele identificări. (Fig. 1).

Iată de ce ordinea în care am studiat mormintele nu a avut în vedere importanța lor (ar fi fost firesc să începem cu cel al ctitorului, notat de V. Drăghiceanu cu nr. 10), ci numărul de elemente care să permită o dare cât mai sigură, precum și o eventuală identificare a personajului înhumat. Am început expunerea de față cu mormîntul lui „Voislav, fiul

³ Săpăturile efectuate în momentul de față în biserică Sf. Nicolae Domnesc de către Institutul de Arheologie al Academiei R.S. România sînt conduse de tov. N. Constantinescu. Domnia sa a avut amabilitatea să ne țină la curent cu rezultatele cercetărilor, care urmează să apară în publicațiile de specialitate. Studiul de față, care completează lucrarea noastră mai veche *Contribuții la problema identificării mormintelor din biserică Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș* din „Glasul Bisericii”, XXII (1963), nr. 1—2, are în vedere un alt material de cercetare decît cel pe care îl investighează actualele săpături arheologice.

⁴ Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească, I (pînă în 1385)*, în „Romanoslavica”, XI (1965), p. 271.

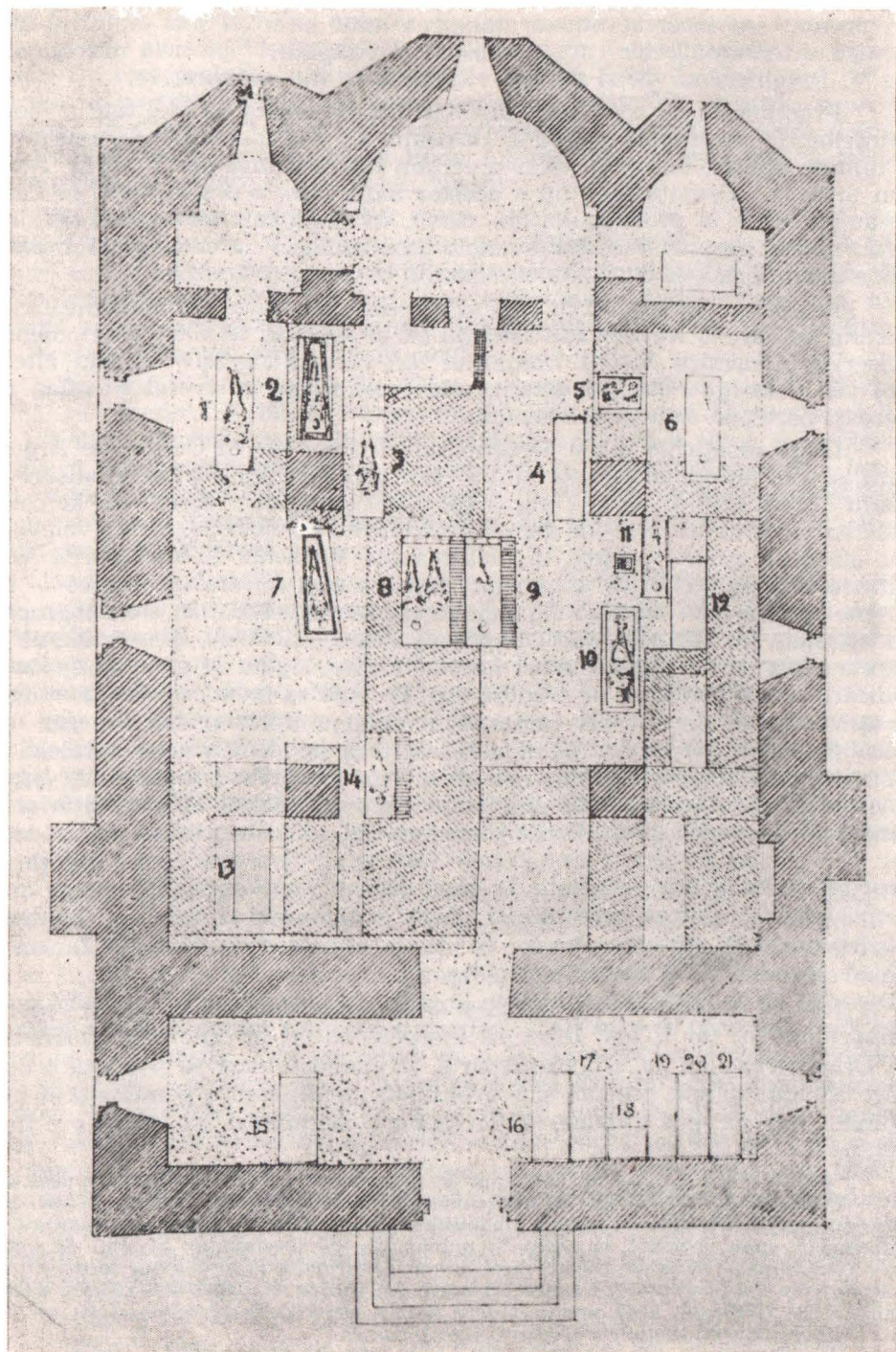

Fig. 1. Mormintele din biserica Sf. Nicolae Domnesc. (Relevu V. Drăghiceanu)

marelui Alexandru“ deoarece el prezintă nu numai datele cele mai numeroase și mai concludente, dar permite așezarea în timp a întregului grup de morminte dintre cei doi stâlpi sudici ai naosului, și în primul rând identificarea personajului din mormîntul ctitorului.

Mormîntul lui Voislav. În articolul *Curtea Domnească din Argeș...*, V. Drăghiceanu menționează că „la nr. 6“ (mormîntul cu acest număr de pe planul distribuției mormintelor aflate în săpături)⁵, „într-un mormînt complet profanat, s-a găsit, pe lingă vesminte, botoni, inel, diadema de lame de aur, o egretă de argint... și o piatră de mormînt timbrată cu armele Basarabilor, scutul, și cu această inscripție fragmentară : «[v]онславъ дѣте [v]ел[ica]ро Алекс[AN]дра воевода почи мѣа генар»„Voislav, fiul marelui Alexandru Voievod, s-a săvîrșit în luna lui Ghenuarie“⁶.

Deoarece antropologul Fr. Rainer înclină să considere craniul găsit în acest mormînt al unei femei de 25—30 de ani⁷, V. Drăghiceanu revine în *Adaosele și îndreptările* anexate la începutul volumului, scriind că, „în cazul cînd în loc de вонславъ дѣте (copilul lui...) s-ar putea citi вонславъ дѣше [pe] (fata lui...) concluziile ce le-am tras pe baza existenței acestui mormînt în fața altarului, nu sînt întru nimic modificate“.

Această revenire a generat îndoielile legitime ale lui N. Iorga⁸. Inscriptia fusese greșit citită sau mormîntul căruia îi aparținuse această piatră era altul? Vom încerca să răspundem la această întrebare, analizînd în primul rând monumentul.

Piatra de mormînt a lui Voislav se află în prezent în biserica Sf. Nicolae Domnesc încastrată în nișa formată prin zidirea fostei uși dinspre sud a naosului. Ea măsoară 2,10 m înălțime, 0,80 m lățime (lățimea cîmpului fără chenar 0,50 m, lățimea chenarului 0,15 m), 0,22 m grosime.

În privința inscripției, prima lectură a lui V. Drăghiceanu este cea corectă⁹. Este vorba de Voislav, un fiu al lui Nicolae Alexandru, mort copil, deoarece numele nu îi este însoțit de titlu.

Numele Voislav este curent la curtea sîrbească¹⁰ cu care știm că Nicolae Alexandru era înrudit, fiica sa Anca fiind soția lui Ștefan Uroș¹¹.

În privința sculpturii acestei pietre de mormînt, remarcăm că ea prezintă pe cîmpul încadrat de chenarul mai ridicat, pe care se găsește inscripția, un trunchi de arbore, care se termină în partea superioară cu un scut.

⁵ C.D.A., fig. 30, p. 41. Vom folosi în întreaga lucrare *Planul distribuției mormintelor* ridicat de către V. Drăghiceanu (fig. 1).

⁶ C.D.A., p. 55. Vezi și însemnările din J.S. din 5 august (p. 142) și 21 august (p. 145).

⁷ C.A.O., p. 156.

⁸ N. Iorga (*Cronică*, în „Revista istorică“, IX (1923), p. 196) : „Mă țin foarte rezervat față de fiul domnesc Voislav. Sintem într-un domeniu unde ne lipsesc termenii de comparație indigenă“. Idem (*O nouă carte despre Curtea de Argeș* în „B.C.M.I.“, XXXI (1939), p. 141 : „Am îndoieli și asupra cetirii inscripției lui Voislav... cu atît mai mult cu cît d. Drăghiceanu aluneca spre дѣштеръ în locul cu totul neobișnuitului дѣт și ieșea astfel o Voislavă“.

⁹ Opinia tov. H. Chircă și C. Bălan de la Institutul de istorie al Academiei R.S. România, cărora le mulțumim și pe această cale.

¹⁰ Vezi A. Sacerdoțeanu, *Lista de suverani, Serbia*, în „Hrisovul“, I (1934).

¹¹ C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, vol. I, p. 414.

Comparînd această piatră de mormînt cu cea a voievodului Nicolae Alexandru din Cîmpulung-Muscel¹², cit şi cu cea a lui Mircea cel Bătrîn din mănăstirea Cozia¹³, ambele strîns legate stilistic de monumente contemporane sirbeşti, ne dăm seama că atît forma pietrei cit şi dispoziţia inscripţiei, se apropie evident, de pietre de mormînt occidentale, deşi „pomul vieţii”, sculptat în cîmpul pietrei este un motiv pe care îl găsim — aşa cum vom vedea — şi pe monumentul, lucrat puţină vreme înainte şi hărăzit voievodului Vladislav I. Dar reprezentarea „pomului vieţii” şi a scutului heraldic ce încadrează acest pom, pot fi asociate cu piatra de mormînt a preotului Jonnes Weingarten din Eisenach (mort în 1368)¹⁴, lucrată probabil cîţiva ani mai devreme decît cea a lui Voislav. Unica deosebire constă în faptul că în vîrfurile „pomului vieţii” figurat în Curtea de Argeş, apare un scut, iar în cel din Eisenach, un crin heraldic.

După ce am prezentat piatra de mormînt a lui Voislav, să încercăm a-i găsi mormîntul peste care ea fusese aşezată, deoarece, aşa cum am văzut, există o nepotrivire între personajul pe care îl indica inscripţia şi osemintele, precum şi inventarul funerar, găsit în mormîntul peste care se afla această piatră.

Acest lucru ne va fi înlesnit, dacă considerăm monumentul din punctul de vedere al stării lui de conservare. El prezintă două importante modificări :

1. Colţul stîng inferior — sau dacă piatra de mormînt ar fi aşezată orizontal în biserică, cu limita superioară către vest, colţul nord-est — este tăiat în unghi drept, golul formînd un pătrat cu latura de 0,17 m. Nu avem de-a face cu o ştirbire întîmplătoare, ci cu o tăiere premeditată a pietrei, pentru a o îmbrăca într-un obstacol aşezat în colţul nord-estic al mormîntului. Alte două obstacole au existat de asemenea la vestul şi sudul mormîntului, deoarece dacă ar fi fost oprită numai pe una din aceste laturi, piatra nu ar fi trebuit tăiată. Presupunînd obstacolul nord-estic un stîlp, reprezentarea grafică a ipotezei de mai sus ne convinge de faptul că au trebuit să existe alte două obstacole, sudic şi vestic, pentru a determina tăierea pietrei. Aceste trei obstacole, dispuse după deducţiile noastre teoretice, le găsim în planul distribuţiei mormintelor

¹² Vezi Pavel Chihai, *Date în legătură cu biserica vechii curţi domneşti din Cîmpulung-Muscel*, în „B.O.R.”, LXXIX (1961), nr. 11—12, p. 1044; idem, *Cîteva date în legătură cu portretele votive din „biserica lui Neagoe” din Curtea de Argeş*, în „Mitropolia Olteniei”, XIV (1962), nr. 7—9, p. 457.

¹³ Constatăm că piatra de mormînt a lui Mircea cel Bătrîn de la Cozia era un bloc masiv, tăiat în forma a trei trunchiuri de piramidă suprapuse (V. Drăghiceanu, *Mormîntul lui Mircea cel Bătrîn*, în „B.C.M.I.”, XXIV (1931), p. 22 şi 24). Acest monument, foarte asemănător „stećak”-urilor bosniace (vezi Alois Benat, *Olvo (Catalog de necropole)*, Belgrad, 1951, fig. 26, tab. XVII şi fig. 39, tab. XXV), se leagă de vecinii de sud-est, cu care, după cum se ştie, Mircea cel Bătrîn a avut strînsse legături (vezi Pavel Chihai, *Efigii monetare şi portrete votive ale voievozilor Radu I şi Mircea cel Bătrîn*, în „Glasul Bisericii”, XXVII (1968), nr. 5—6, p. 739). În privinţa sarcofagelor de piatră tăiate după forma trupului omenesc, este adevărat că ele se găsesc pe aria occidentală (Cf. Heinrich Otto, *Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters*, Leipzig, 1883, p. 348, fig. 30), dar este posibil să fi fost obişnuite şi în interiorul Serbiei, poate venite prin Dalmaţia.

¹⁴ Werner Stief, *Heidnische Sinnbilder*, Leipzig, (1938.), p. 183 şi fig. 155, p. 176. O piatră funerară asemănătoare celei din Eisenach s-a găsit la Marburg (ibid., p. 183). Vezi şi Karl Spiess, *Neue Marksteine*, Viena, 1955, p. 48 şi 49.

aflate în săpături, la mormîntul nr. 11, situat la vestul stîlpului sud-estic din naos.

Într-adevăr, pentru ca piatra de mormînt a lui Voislav să fie tăiată, ea a trebuit să întîmpine cel puțin din trei laturi, trei obstacole diferite. Pe latura estică exista stîlpul sud-estic al naosului. Pe cea vestică piatra de mormînt a ctitorului înhumat în mormîntul nr. 10, iar pe cea sudică, cea care acoperea mormîntul nr. 12. (Vezi fig. nr. 2).

Pietrele funerare ale mormintelor nr. 10 și nr. 12 sînt în prezent dizlocate de la locul lor, dar putem să le stabilim dispoziția după mormintele respective. Într-adevăr, în *Jurnalul de săpături*, se menționează că sarcofagul din mormîntul nr. 10 se afla la 1,00 m distanță de stîlpul sud-vestic și 2,20 m de stîlpul sud-estic, el însuși măsurînd 2,10 m¹⁵. Desigur că piatra de mormînt pusă deasupra acestui sarcofag a fost mai apropiată de stîlpul sud-estic decît mormîntul — astfel ca piatra lui Voislav, lungă de 2,10 m să nu fi putut încăpea în spațiul lăsat între piatra de mormînt a ctitorului și stîlpul sud-estic. Piatra paralelipipedică a ctitorului, neobișnuit de grea, nu putea fi deplasată, pentru a se face loc noului monument funerar, introdus în biserică după ce fusese sculptat.

Luînd ca bază a reconstituirii lungimea de 1,93 m, pe care o măsura la vest de stîlpul sud-est piatra funerară a lui Voislav (rezultată din lungimea ei reală, minus 0,17 m, tăietura din colțul nord-estic) și cea de 1,69 m cît măsoară piatra ctitorului (deci, în total 3,62 m), deducem că aceasta din urmă se afla la o distanță de 1,68 m de stîlpul sud-estic al naosului.

Prin urmare, dacă sarcofagul ctitorului, care măsoară 2,10 m, se afla la 1,00 m de stîlpul sud-vestic — așa cum afirmă V. Drăghiceanu, — înseamnă că piatra de mormînt a acestuia se găsea cu 0,68 m mai la est de limita vestică a sarcofagului și îl depășea la est cu 0,27 m. Deoarece însă placa de piatră care acoperea sarcofagul era mai lungă decît acesta cu 0,17 m spre est și spre vest, înseamnă că, față de această placă, monumentul funerar se afla retras cu numai 1,10 m la limita estică, dar cu 0,85 m la cea vestică.

Deplasarea către est a monumentului funerar al ctitorului față de mormîntul său vădește că, în mod premeditat, s-a mărit distanța dintre acesta și stîlpul sud-vest, pentru a se permite trecerea către mijlocul bisericii. Dacă luăm în considerație că piatra de mormînt a ctitorului a fost proiectată pentru a fi adosată stîlpului sud-vestic al naosului — așa cum vom vedea — constatăm o voită îndepărtare de acest stîlp, întîi prin săparea mormîntului la 1,00 m distanță de el, apoi prin plasarea pietrei de mormînt la o depărtare de 1,68 m. Evident această îndepărtare a monumentului funerar de stîlp s-a datorat menajării circulației în biserică. Acest scrupul a fost însă sacrificat ulterior necesității de a se îngropa lângă ctitor rudele sale apropiate.

Constatăm astfel că mormîntul nr. 12, sub care se afla desigur o rudă a ctitorului, neputînd fi săpat lângă mormîntul nr. 10 din cauza zidurilor găsite de V. Drăghiceanu în această parte a naosului (vezi fig. nr. 1), a fost deplasată către est, deși forma astfel un început de barieră, care a fost completată de cel de-a treilea mormînt, aparținînd lui Voislav,

¹⁵ J.S., p. 138

Piatra funerară a lui Voislav stânjenea și mai mult trecerea dintre cei doi stâlpi sudici ai naosului (distanțați la 5,30 m), ne mai rămânând, după așezarea ei, decât deschiderea de 1,68 m de lângă stîlpul sud-vestic.

Renunțarea la menajarea circulației în această parte a bisericii s-a datorat, desigur, relațiilor de rudenie între cei trei decedați și intenției de a li se conferi locuri de onoare consacrate.

2. O altă caracteristică a pietrei de mormint a lui Voislav este că ea prezintă o tocire pronunțată transversală, în vreme ce extremitățile — îndeosebi cea superioară — au rămas neatinse. Aceasta ne confirmă faptul că în dreptul extremității superioare (către sud-vest deci), exista un obstacol care proteja piatra de mormint de pașii celor care trebuiau să treacă din mijlocul bisericii către mormint între stâlpii sudici ai naosului; constatăm că acest obstacol era jumătatea estică a pietrei mormintului nr 12. Dacă piatra de mormint a lui Voislav ar fi fost așezată pe mormintul nr. 6, pașii enoriașilor ar fi tocit-o cel mult longitudinal, nu transversal, admițând că ar fi călcat peste ea, cu tot locul din jur.

Este limpede deci că piatra de mormint a lui Voislav era așezată peste mormintul nr. 11. Într-adevăr, relatarea lui V. Drăghiceanu în legătură cu inventarul acestui mormint¹⁶ cit și expertiza antropologică a prof. Fr. Rainer¹⁷, ne confirmă această deducție.

Acest fiu adolescent al voievodului Nicolae Alexandru, purta însemne cavalești (șnurul diademă pe cap); în privința nasturilor tunicii, cu literele I.O.R., înclinăm să credem că nu sînt inițialele unei rugăciuni catolice, cum susținea V. Roth¹⁸, ci simple ornamente fără semnificație¹⁹.

Mormintul lui Vladislav I. Mormintul (consemnat cu nr. 10 în releveul lui V. Drăghiceanu), găsit în fața stîlpului de sud-vest al bisericii și denumit, cu drept cuvînt, dar fără argumente „mormintul ctitorului“ a fost atribuit lui Basarab, lui Vladislav I, lui Radu I²⁰. O serie de observații, legate în primul rînd de poziția acestui mormint față de cel ulterior al lui Voislav, ne vor orienta către adevărata identitate a ctitorului.

1. Mormintul cu nr. 10 este, cu certitudine, anterior celui aparținînd lui Voislav „fiul lui Alexandru“, deoarece piatra de mormint a acestuia

¹⁶ J.S., p. 147: „La adîncime de un m se află urmele unui cosciug de 1.60 m lungime, în care zăcea scheletul, desigur al unui fiu al lui Radu Negru <!>, înmormîntat posterior, cu un șnur de diademă pe cap, un alt șnur cordon pe mijloc și cu nasturii tunicii pe care se aflau: o pasăre înaripată <eroare: este vorba de un inel găsit la săpăturile de la biserica Sinicoară (vezi legenda fig. 76, p. 69 din același volum). Pasărea înaripată era probabil un vultur bicefal-P.C.>, literele I.O.R., căzute în lături (nr. 11 pe plan). Mormintul nu părea profanat, deși nu s-a găsit nici un inel la schelet“ <!>.

¹⁷ C.A.O., p. 160: „Mormintul cu nr. 11: „Fiul lui Radu Negru“. E vorba într-adevăr de o ființă tînă, între 16 și 20 de ani... Măselele de minte n-au ieșit încă“.

¹⁸ C.D.A., p. 68.

¹⁹ Vezi comentariul în legătură cu literele ornamentale de pe vestimentul diaconilor Roman și Ștefan, zugrăviți în proscomidia bisericii Domnești, la D. Onciul, *În cheștiunea bisericii Domnești de la Curtea de Argeș*, în „B.C.M.I.“, IX (1916), p. 52—53. Vezi centura cu litere ornamentale a cavalerului Konrad Heideck, mort în 1357 (J. H. v. Hefner-Altenneck, *Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, ed. II, vol. III, Frankfurt, 1882—1889, p. 181.)

²⁰ Vezi nota 2.

din urmă a fost împinsă către est de piatra de mormînt care acoperea sarcofagul mormîntului nr. 10 și spre nord de o piatră pusă pe mormîntul alăturat (nr. 12), încît ea a trebuit — așa cum am văzut — să fie știrbită pentru a se putea imbuca în stîlpul sud-estic al naosului. Așezarea mormîntului și a pietrei funerare atît de aproape de stîlpul sud-estic, stînjînd trecerea între traveea de mijloc și cea sudică, arată în mod cert că mormîntul nr. 10 și nr. 12 erau anterioare. Ipoteza că mormîntul lui Voislav a preexistat celorlalte două este exclusă.

Presupunem că între moartea voievodului din mormîntul nr. 10 și a lui Voislav a trecut un interval de timp (în care a survenit moartea rudei domnești necunoscute, înhumate în mormîntul nr. 12), un răstimp nu prea îndelungat.

Voievodul Nicolae Alexandru moare în 1364. Anul decesului fiului său Voislav, mort cam la 16 ani (expertiza Fr. Rainer menționează că el putea avea 16—20 ani, dar deoarece sicriul, mai lung decît cadavrul măsoară 1,60 m²¹, înclinăm să credem că el nu depășea 16 ani), nu poate trece de anul 1380, dacă am admite că el s-a născut în ultimul an de viață al tatălui său, ceea ce este puțin probabil. Or, Radu I moare, cel mai devreme pe la 1380. Mormîntul nr. 12 indică însă un interval — e drept, nu prea îndepărtat — între moartea ctitorului și cea a lui Voislav. Chiar admitînd că acesta din urmă s-a născut în 1364, decesul ctitorului nu a putut surveni mai tirziu de anul 1380, ci cîțiva ani mai devreme.

Deoarece Nicolae Alexandru este înmormîntat la Cîmpulung, iar inventarul mormîntului și vîrsta celui îngropat exclud pe Basarab, este firesc să deducem că mormîntul nr. 10 aparține lui Vladislav I, mort între sfîrșitul anului 1375 și începutul lui 1377²².

2. Vladislav I nu a putut fi îngropat la Vodița sau la Tismana, cum au afirmat unii istorici. Așa cum a arătat V. Vătășianu, faptul că în turburările din 1376 apare ca ban al Severinului Ion Treutel, dar sub ordinele coroanei maghiare, indică datarea Vodiței înainte de acest eveniment²³. Ocuparea Severinului și deci a Vodiței prin 1375 sau 1376, exclude posibilitatea înhumării lui Vladislav în această mănăstire. El nu poate fi îngropat nici în mănăstirea Tismana²⁴, ridicată cu ajutorul lui Radu I după moartea lui Vladislav I²⁵.

În privința părerii lui V. Drăghiceanu că Vladislav I ar fi fost înmormîntat în mormîntul nr. 8²⁶, această opinie se sprijină pe un fragment de inscripție arbitrar interpretată²⁷.

3. În *Jurnalul săpăturilor* se menționează că ctitorul avea părul castaniu²⁸. S-a observat de asemenea o dantură întreagă²⁹. Toți voievozii

²¹ J.S., p. 147.

²² Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana...*, p. 273, nota 5.

²³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 188. Vezi și Maria Holban, *Raporturile dintre Țara Românească și Ungaria Angevină*, în „S.M.I.M.”, I, 1956, p. 55.

²⁴ Pavel Chihaia, *Contribuții la problema identificării mormîntelor din biserica Sf. Nicolae Domnesc...*, nota 33, p. 50—51.

²⁵ Emil Lăzărescu, *op. cit.*, p. 271.

²⁶ Idem, *ibidem*, p. 275—277.

²⁷ Vezi nota 119.

²⁸ J.S., p. 145; C.D.A., p. 46.

²⁹ Vezi A. Sacerdoțeanu, *Mormîntul de la Argeș...*, p. 55, nota 1.

din secolul al XIV-lea (în afară de Dan I care a murit în Bulgaria, în luptele împotriva lui Șişman din 1385), au depăşit maturitatea, având copii mari. Numai Vladislav I a murit tânăr şi a fost urmat la tron, nu de fiu, ca ceilalţi voievozi din secolul al XIV-lea, din Ţara Românească, ci de fratele său Radu I.

4. Un foarte important element de datare este costumul care s-a găsit în mormîntul ctitoricesc. Acest veşmînt se compune dintr-o „tunică de mătase, odată de purpură, astăzi decolorată maron; strînsă mult pe corp, ea descinde pînă la jumătatea femururilor. E mult decoltată la gît, încheiată prin mijloc de un şir de nasturi de aur ca 30, plaţi, aşezaţi unul după altul“.

Sub această „tunică“ V. Drăghiceanu a găsit „numai bordura groasă de piele, ornamentată cu mărgăritare, care decora gulerul, şi mijlocul acelei veste sau cămăşi, în tot lungul sternului, de asemenea broderia de acelaşi fel de la mînecele ei, care ieşeau cu mult afară, de mînecele tunicii, care şi ele erau destul de lungi. Materia din care era însă făcută această cămaşă sau vestă nu s-a putut găsi, întrucît dispăruse cu totul, probabil nefiind de mătase“³⁰.

Istoricii care au opinat că mormîntul poate fi datat înainte de mijlocul secolului al XIV-lea nu au luat în consideraţie acest veşmînt descris şi reprodus fotografic de către V. Drăghiceanu³¹.

Într-adevăr, analizînd împrejurările politico-sociale în care apare costumul descris mai sus şi care în realitate marchează consolidarea puterii centrale şi opulenţa pentru clasa privilegiată care urmează acestei centralizări politice şi economice, Camille Enlart arată că spre 1340 „moda se schimbă radical; nebuniile de la curtea regelui Ioan «II, cel Bun, 1350—1364» şi a lui Carol VI «1380—1422», fastul celei a lui Carol V «1364—1380» şi fraţilor săi, favorizează luxul şi excentricitatea costumului... Trăsătura izbitoare a modei noi, care apare către 1340, a fost pentru bărbaţi, adaptarea subită a veşmintelor extrem de scurte, ajustate care... trebuiră să fie încheiate“³².

E. A. Racinet³³ consideră că acest costum începe să se poarte în Franţa de nord pe la 1340, însă se generalizează după jumătatea secolului al XIV-lea. Costumul numit „cotte hardie“ (cotardie, tunica audax) o „cotte“ mai scurtă şi mai strînsă, oarecum insolită la apariţia ei sau „juste au corps“ (croită „pe talie“) sau „cotte à chevaucher“ (deci mai oportună pentru călărie decît rochiile lungi, incomode, ceea ce vedeşte şi o raţiune militară în adoptarea acestui veşmînt) este definit de către Fr. Hottenroth, ca un costum care „nu cădea... decît pînă la jumătatea pulpelor, strîns pe corp fără cea mai mică cută; mînecele se încheiau la spatele antebraţelor şi se lărgeau uneori căzînd pînă la jumătatea mîinilor. Veşmîntul se încheia complet sau parţial în faţă“³⁴.

În privinţa diferitelor modele de „cotte hardie“, Viollet le Duc vine cu precizări foarte importante pentru datarea costumului ctitoricesc de

³⁰ J.S., p. 145.

³¹ C.D.A., fig. 52, p. 56.

³² Camille Enlart, *Manuel d'archeologie française*, vol. III, Paris, 1927, p. 71.

³³ E. A. Racinet, *Le costume historique*, tome IV, Paris, 1888, cap. XIV, siècle; Fr. Hottenroth, *Le costume*, Paris (ed. Guérinet) <f.d.>, p. 70.

³⁴ Viollet Le Duc., *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance*, vol. III, Paris, 1861, p. 289.

care ne ocupăm. Anume, el limitează portul veșmîntului „cotte hardie“ între 1350 și 1380³⁵. Pe de altă parte, el subliniază faptul că după 1360 (deci între 1360 și 1380) această „cotte hardie“ se compune din două veșminte suprapuse: „cel de dedesubt, cu mînci foarte strînse, cel de deasupra cu mînci mai largi, dar nedepășind cotul. O largă bandă de pasmanterie se află la gulerul, foarte deschis... Butonierele sînt prinse într-un galon de aur sau pasmanterie. La mormantul atîrnînd al centurii nobile este atașată o bogată bijuterie... (cota cu bijuterii aparținînd lui Ludovic II de Burbon (1360 aprox.)“³⁶.

Recunoaștem în acest costum format din două piese, pe cel al ctitorului, descris de către V. Drăghiceanu, care precizează de asemenea că „bordura de la gît și minci, cînd Domnul era în picioare, depășea marginile gulerului tunicii și deschiderea mîncilor“³⁷, și „ele erau destul de lungi“³⁸.

De asemenea această „cotte hardie“, găsită în mormîntul ctitoricesc din Curtea de Argeș, avea „trei zone de pasmanterie, formată dintr-un ornament de perle, dispus în linie șerpuitoare la bordura gîtului, pe piept și la mijloc sub cordon «care» se ridică în marginea de la gît în trei rînduri din același ornament pe umerii tunicii. Două mici rozete de mărgăritare «care» decorau colțurile pulpanelor tunicii în față. Alte rînduri de mărgăritare șerpuitoare decorau manșeta tunicii și coatele care mai erau ornamentate și cu un galon de fir“³⁹.

Așa cum arată J. Quicherat⁴⁰, gustul perlelor (mărgăritarelor) se deșteaptă în timpul bătăliei de la Poitiers (1356). Perlele se puneau la centuri, coroane, pălării, ciorapi⁴¹.

„Diadema de pe capul domnului“ pare a fi fost o scufă cu un burlet circular, cum purta despotul Olivier (reprezentat la Lesnovo în 1348⁴², ceea ce arată largă arie de răspîndire a acestei scufe și timpul în care a ființat) și cum constatăm în cunoscutul portret atribuit voievodului Vlad Țepeș, aflat în castelul Ambras din Tirol.

În privința centurii cavaleresti găsite în mormînt, tehnica micilor mărgele divers colorate, brodate ornamental, se apropie de cea a centurii cavalerului Konrad Heideck, mort în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁴³.

Paftaua de aur masiv, reprezentînd un cavaler, o domniță și o lebadă cu cap de femeie, într-un decor somptuos de arhitectură, fixează termenele „post“ și „ante quem“ ale mormîntului 1373 și 1385⁴⁴, ceea ce confirmă datarea 1360—1380 a costumului voievodului ctitor făcută mai sus, pe baza datării acestuia tip de costum de Viollet le Duc⁴⁵.

³⁵ Idem, *ibidem*, p. 290.

³⁶ Idem, *ibidem*.

³⁷ J.S., p. 145. Fotografia, fig. 142, p. 140.

³⁸ C.D.A., p. 59.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ J. Quicherat, *Histoire du costume*, Paris, 1875, p. 234.

⁴¹ Idem, *ibidem*, p. 231, fig. 4.

⁴² G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, 1919, p. 26.

⁴³ Vezi nota 19.

⁴⁴ Pavel Chihaia, *Cîteva date în legătură cu paftaua de la Argeș*, în *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961.

⁴⁵ Vezi nota 34.

Faptul că decorul acestei paftale — care urmărește să redea „orașul dragostei” (Minneburg) — pare reprodus după turnul de peste riul Vltava din Praga și totodată există în pafta elemente italiene, cum ar fi de pildă spiralele de vrejuri care împodobesc partea inferioară a paftalei⁴⁶, costumul cavalerului⁴⁷, precum și simbolul lebedei cu cap de femeie — găsită de O. Dalton și în Chalcis (Eubeeia)⁴⁸, o provincie a Venetiei între anii 1383—1453, care ar fi un simbol al Venerei antice preluat de evul mediu, așa cum s-a arătat, mai viu în Italia, unde tradiția artistică a antichității era mai puternică, dar și în țările frecventate de artiști italieni, cu miturile larg răspindite ale „doamnei Venus” — arată că paftaua de la Curtea de Argeș a fost lucrată probabil în preajma curții somptuoase a lui Carol al IV-lea din Praga.

Desigur că noua modă a vesmintelor occidentale este preluată de către curtea Țării Românești prin Ungaria sau prin Transilvania, deși și drumurile de comerț cu Venetia prin Cattaro și Ragusa erau active⁴⁹.

Ar fi o greșală însă să credem că în sec. al XIV-lea, toate veșmintele sau podoabele erau importate. Avem dovada că în secolul al XIV-lea, de pildă, bijutieri cu renume trăiau în Țara Românească.

În privința lîntoliului care acoperea pe Vladislav I, el prezenta ca ornament crucea gamată, în vreme ce minile îi fuseseră legate cu o serie de benzi cusute în formă de cruce patriarhală și ornate cu perle.

5. Mormîntul ctitoricesc a fost găsit neprofanat. El era compus dintr-un sarcofag simplu de piatră, paralelipipedic, cu „perforații” pe latura sudică către capătul vestic, dintr-o lespede care depășea spre est și vest cu 0,17 m și spre nord cu 0,15 m bordura sarcofagului precum și dintr-o platformă de bolovani. Descrierea acestei platforme ni se pare interesantă pentru datarea mormîntului. Ea era „prinsă la colțuri de bucăți mari de piatră tuf-calcar, ce s-a întrebuintat și la apareiajul bisericii. Spre picioare se află zidită o cărămidă mare de 33×26×5 cm, apoi o bucată mare dintr-o boltă sfărîmată, formată din cărămizi așezate pe muche, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile 28,50×14×4 cm, restul zidului bolovani prinși în mortar”⁵⁰.

A. Sacerdoțeanu a arătat că a existat o construcție anterioară actualei biserici Sf. Nicolae Domnesc⁵¹. Este posibil ca rămășița de boltă să provină de la această construcție. Este firesc ca ea să fi fost încastrată în platforma de bolovani nu mult după ridicarea noului monument, ca și cele patru mari blocuri de piatră tuf-calcar, din cele utilizate la zidirea noii biserici⁵².

În privința pietrei funerare a mormîntului voievodului Vladislav I, considerăm că ea este cea pe care și V. Drăghiceanu o atribuie mormîntului nr. 10 „... decorată foarte oriental... cu o cruce pe partea dinspre picioare...”⁵³.

⁴⁶ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 456.

⁴⁷ C.D.A., p. 62—63.

⁴⁸ C.D.A., p. 63.

⁴⁹ Vezi Pavel Chihai, *Contribuții la problema identificării mormintelor din biserica Sf. Nicolae Domnesc...*, p. 55, notele 65—67.

⁵⁰ J.S., p. 138.

⁵¹ Vezi n. 2.

⁵² Vezi N. Ghika-Budești, *Arhitectura bisericii Domnești*, în C.D.A., p. 116 : „...la frontoane și turlă, ele sînt din piatră de carieră, cu tuf calcaros”.

⁵³ C.D.A., p. 49.

V. Drăghiceanu care observă că piatra rămăsese „brută la latura dinspre cap”⁵⁴, consideră că ea fusese la origine lipită de stîlpul sud-vestic „pentru a nu împiedica circulația în biserică”.

Am constatat însă că sarcofagul mormîntului nr. 10 s-a aflat inițial la distanța de 1,68 m de stîlpul sud-vestic⁵⁵. Pe de altă parte tăierea unui colț al pietrei lui Voislav, precum și tocirea ei, arată — așa cum am văzut — că monumentul funerar al mormîntului nr. 10 se afla, cum este și firesc, deasupra mormîntului și nu alături. Acest monument era foarte greu, de nemișcat. Așa se explică faptul că mormîntul ctitorului, spre deosebire de alte morminte din biserică a rămas neprofanat. Încercările ce s-au făcut de a perfora sarcofagul lateral⁵⁶, vădesc că el avea deasupra o piatră de neurnit.

Dacă examinăm piatra, constatăm că latura ei vestică, pe care V. Drăghiceanu o consideră „brută”, este totuși lucrată. Pe un cîmp într-adevăr neslefuit, această latură are săpată în adînc o stea a lui David.

În același timp și latura estică, șlefuită, prezintă și ea, tot săpată în adînc și destul de rudimentar lucrată, o cruce cu titulus și cu un pătrat înscris în cantoane (asemănătoare crucii cădelniței de la Tismana⁵⁷ și monetelor de la Radu I⁵⁸, ceea ce constituie un nou element pentru datarea acestui monument). Faptul că sculptura de pe celelalte laturi ale pietrei de mormînt se prezintă în relief și îngrijit lucrată, în vreme ce laturile est și vest sînt zgîriate în piatră de o mină mai puțin dibace, arată că piatra a fost concepută inițial pentru a fi lipită de stîlpul sud-vestic al naosului, dar s-a renunțat la săparea mormîntului în imediata apropiere a acestui stîlp, pentru a nu se stînjiți circulația în biserică, după cum am văzut. După ce a fost așezată pe mormînt, pentru a i se masca latura brută a fost sculptat motivul stelei lui David, iar pentru simetrie, pe cealaltă latură, șlefuită, dar neornată, crucea cu patratul înscris între cantoane. Aceasta ne vedește că piatra funerară a fost lucrată înainte de săparea mormîntului, din timpul vieții lui Vladislav I, cînd se știa că locul lăcașului de veci al voievodului va fi în fața stîlpului sud-vestic al naosului. Constatările de mai sus ne permit să tragem unele concluzii.

1. Încă din timpul vieții lui Vladislav I (1364—1375/77) biserica sf. Nicolae Domnesc funcționa.

2. Locul de înmormîntare din fața stîlpului sud-vestic fusese hotărît ca cel convenit ctitorului.

3. Piatra funerară a lui Vladislav I a fost lucrată de un meșter străin înainte de moartea voievodului la curtea acestuia cunoscîndu-se locul său de înhumare. La moartea acestuia un sculptor local, mai puțin talentat, a adăugat sculpturile săpate în adînc.

Piatra de mormînt a lui Vladislav I este lungă de 1,69 m, lată de 0,62 m și înaltă de 0,43 m, crescînd sensibil pînă la 0,57 m. Pe fața supe-

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *J.S.*, p. 138.

⁵⁶ *Ibidem*: „Ezităările... cad în fața descoperirii unei perforații practicate în peretele de sud al blocului, spre cap. Introducînd mîna, constat că blocul este gol în interior”.

⁵⁷ Theodora Voinescu, *Argintăria în colecția de artă medievală din tezaur, în Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S., București, 1958, p. 11.*

⁵⁸ Vezi ducății cu legendă slavă în Const. Moisi, *Monetele lui Radu I Basarab, în Curtea Domnească din Argeș...*, p. 126, fig. 130.

rioară este reprezentat un arbore cu trunchi, ramuri și frunze, încununate toate de o rozetă în vîrtej, încadrată de baghete dispuse stelar (în realitate motivul soarelui), pe cele două fețe mari două rinduri simetrice de pomișori cu fructe vizibile, iar pe laturile mici, o cruce — către est și o stea a lui David — către vest. Tot pe fața superioară, se afla o inscripție de care ne vom ocupa mai departe.

Apariția acestor motive în secolul XIV este importantă atît pentru faptul că ele reflectă o anumită viziune a epocii pe care — avînd în vedere puținătatea știrilor de atunci — nu avem cum să o constatăm altfel, cît și pentru descifrarea izvoarelor acestor motive care vor reveni meru în arta Țării Românești.

Un fapt care merită a fi subliniat este că sculptura pietrei de mormînt a lui Vladislav I ilustrează, cap. 22 din Apocalips unde se menționează „Și mi-a arătat un rîu cu apa vieții, limpede ca cristalul, care ieșea din scaunul de domnie al lui Dumnezeu, și al Mielului. În mijlocul pieții cetății, și pe cele două maluri ale rîului, era pomul vieții, rodind douăsprezece feluri de rod, și dînd rod în fiecare lună... Acolo nu va mai fi noapte. Și nu vor mai avea trebuință nici de lampă, nici de lumina soarelui, pentru că Domnul Dumnezeu îi va lumina... Eu Iisus am trimis pe îngerul Meu să vă adeverească aceste lucruri pentru Biserici. Eu sînt Rădăcina și urmașul lui David, steaua cea luminoasă a dimineții”⁵⁹.

Simbolurile figurate pe piatra de mormînt ilustrează acest paragraf din Apocalips. Pomul de pe fața superioară este „pomul vieții” cu semnificația de „tinerețe veșnică” a mitului iranien. El prezintă în loc de coroană soarele⁶⁰, simbolul lui „Domnul Dumnezeu” care „îi va lumina”. Pe laturile lungi ale pietrei sînt figurate cele două șiruri de pomi ai vieții, în total doisprezece pomi, cu roade vizibile „care rodesc de douăsprezece ori pe an”. În sfîrșit, pe laturile mici se află alte simboluri ale urmașului lui David: „steaua cea luminoasă a dimineții” și „crucea”. În privința ariei de cultură căreia îi aparține monumentul de care ne ocupăm, trebuie să subliniem că atît ca formă, cît și ca decorație (arboarele vieții, simbolul soarelui), el trimite la pietrele funerare — așa numitele „steac”-uri din Bosnia și Herțegovina.

Deducția noastră anterioară că un meșter străin a lucrat acest monument funerar (ale cărui sculpturi au fost completate mai tîrziu de un meșter local cu prilejul înmormîntării voievodului), la curtea acestuia, se confirmă și prin faptul că adausul meșterului local („steaua lui David”) este ilustrarea unui simbol din același paragraf din *Biblie* care a inspirat și restul sculpturii. El cunoștea așadar acest paragraf ilustrat în parte de meșterul străin.

Încă din 1859 A. Pelimon remarcase că pe piatră a fost o inscripție dar s-a șters”⁶¹. Cîțiva ani mai tîrziu în 1868 episcopul Ghenadie⁶² evocă „inscripția ce ar fi avut”⁶² iar în 1874 D. Pappazoglu referindu-se desigur

⁵⁹ *Biblia* (ed. Patriarhul Nicodim), București, 1944, p. 1379 și p. 1395.

⁶⁰ Paul Petrescu, „Pomul vieții” în *arta populară din România*, în „S.C.I.A.”, 1961, nr. 1, p. 46.

⁶¹ A. Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, București, 1859, p. 85.

⁶² Raportul episcopului Ghenadie la Arh. St. București, Fond Min. Instrucțiunii 540/1868, f. 544.

la același monument nota că „nimeni nu s-a interesat a copia măcar inscripțiile de pe pietre, care peste cîțiva ani nu se vor mai putea citi”⁶³.

O examinare a feței superioare a acestei pietre de mormînt, sub lumina bătînd din diverse unghiuri și la diferite intensități, ne încredințează că inscripția se afla dispusă atît la extremitatea estică a suprafeții (la baza trunchiului „pomului vieții”), de la sud către nord (poate două sau trei rînduri) sîgîriată în adînc (probabil de același meșter local care a sgrăfitat crucea și steaua lui David de pe laturile est și vest ale pietrei de mormînt), cit și într-un cartuș săpat foarte ușor în adînc, care se întinde de la colțul nord estic al pietrei pînă la jumătatea laturei nordice, deci între trunchiul „pomului vieții” și muchia superioară nordică a monumentului.

Dacă inscripția din cartuș nu se mai poate citi, gradul de tocire fiind foarte avansat, pe cea de lîngă muchia estică putem distinge următoarele semne: □ а д и <a d (?) i>.

Să fie un fragment din numele lui Vladislav ? Merită a fi subliniat faptul că inscripția, stingaci sîgîriată pe suprafața pietrei nu se află într-un cîmp adecvat. Se pare că tot astfel stăteau lucrurile și cu piatra „gisantului”. Pe de altă parte și monumentul funerar al voievodului Nicolae Alexandru din Cîmpulung se vedește a fi fost lucrat înainte de a se cunoaște conținutul inscripției (care nu acoperă în întregime cîmpul central și destăinuiește o oarecare stingăcie față de frumusețea ornamentului din chenarul marginal).

Nepotrivirea dintre suprafețele cu inscripții și cele sculptate de pe pietrele de mormînt ale primilor Basarabi ne arată — o dată mai mult — că aceste monumente erau lucrate de meșteri străini în timpul vieții voievozilor. După moartea acestora, meșteri locali săpau inscripțiile și așezau pietrele funerare peste morminte.

6. Nu s-a subliniat pînă în prezent faptul că pomelnicul găsit în biserica Sf. Nicolae Domnesc⁶⁴ începe nu cu cîtorii interpolați mai tîrziu „Radu Negru Voievod, Ana Doamna, Neagoe Voievod, Despina Doamna” (primii doi fiind asociați după tradiție: „Radu Negru și Ana Doamna”) ci cu „Vădi<s>lav Vv., Cerana <Chera Ana> Dna, Mircea Vv., etc. (I. Minea⁶⁵ a arătat că această Ana este probabil fiica țarului bulgar Alexandru I).

Faptul că miticul întemeietor de dinastie apare sub forma „Radu” (Negru) Vv., ne îndeamnă să credem că adaosul din fruntea pomelnicului a avut loc după mijlocul secolului al XVII-lea⁶⁶.

Este puțin probabil ca acest pomelnic, în forma sa originală să fi dăinuit din secolul al XIV-lea. Totuși mențiunea corectă a numelui cîtorului ne îndeamnă să credem că ele au fost transpuse din inscripția tabloului votiv din naos care a păstrat numele Anei (devenită prin alterarea numelui pandantului său soția lui „Radu Negru”).

⁶³ D. Pappazoglu, *Excursiune arheologică la trei vechi reședințe ale României*, București, 1874, p. 3.

⁶⁴ Pomelnicul găsit în biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost publicat de către N. Iorga, *Cronică*, în „Revista istorică”, VI (1920), p. 179. Fotografie, C.D.A., fig. 35, p. 46.

⁶⁵ I. Minea, *Cherana sau Cherața*, în „Cercetări istorice”, I (1925), p. 412—414.

⁶⁶ Pavel Chihaiia, *A fost Negru Vodă un personaj real sau legendar ?* în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 5, p. 51—52.

Este firesc ca cei care și-au zugrăvit chipurile de ctitori în naos să-și aibă mormîntul în aceeași biserică, la locul de onoare. Așa s-a întîmplat și în biserica din Cîmpulung, unde se afla zugrăvit și înmormîntat voievodul Nicolae Alexandru și în cea de la Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn.

Dar nu numai aceste raporturi teoretice între tabloul votiv și mormîntul ctitorului ne permit să afirmăm o dată mai mult că acesta este al lui Vladislav I. Încă din 1924 Stoica Nicolaescu scria următoarele : „Capul «ledei» este acoperit cu un bonet la fel cu acela pe care-l poartă Doamna Ana în portretul său ca ctitoră de pe pereții bisericii Sf. Nicolae Domnesc... această asemănare a fost observată întîii de M. Grigoraș, publicist”⁶⁷.

Este firesc ca piesa de costum atît de caracteristică, scufa cu burlet, aflată reprezentată atît în tabloul votiv cît și pe paftaua din mormînt să vădească nu numai contemporaneitatea celor două imagini dar și aceeași identitate a voievodului zugrăvit în tablou și împodobit în mormînt cu prețioasa bijuterie.

Mormîntul nr. 12. Despre acest mormînt știm puține lucruri. În primul rînd personajul căruia el i-a aparținut a murit — așa cum am arătat — în intervalul de timp dintre decesul lui Vladislav I și al lui Voislav, adică între 1375/77 și 1380.

El era o persoană matură (lungimea mormîntului 2,44m, lățimea 0,76 m). Adîncimea propii funerare se află la un metru adîncime. La o a doua pardoseală, mormîntul a fost acoperit iar de la prima s-au găsit cărămizi (0,28×0,185×0,35 m) care așezate pe muchie (pe latura îngustă), încadrau piatra de mormînt.

Dacă presupunerea lui V. Drăghiceanu (care ni se pare întemeiată) că osemintele din acest mormînt au fost reînhumate în osuarul aflat lîngă mormîntul nr. 11, este adevărată⁶⁸, atunci — după expertiza Fr. Rainer — mormîntul a aparținut „poate unei femei... trecută de 30 de ani“, înaltă de 1,52—1,58 m. Nu avem însă nici o dovadă că această femeie, îngropată la scurt interval după moartea ctitorului, lîngă mormîntul său, va fi fost soția sa, așa cum afirmă V. Drăghiceanu, dar, oricum, ea trebuie să-i fi fost rudă apropiată, ca și Voislav.

Mormîntul probabil al lui Radu I (13). Din inventarul mormîntului nr. 13 nu a mai rămas decît piatra de mormînt reprezentînd un „gisant“ care, așa cum a arătat și V. Drăghiceanu, prin laturile rămase nefinisate, arată încadrarea ei în colțul de nord-vest al bisericii⁶⁹ precum și cîteva mărunte urme : „puțin mai în adîncime <la 1,64 m> se dă de o vertebră, aproape de prund de o coastă și cîteva oase, și rămășița unui splendid galon de aur prins într-un putregai de cosciug“⁷⁰.

⁶⁷ St. Nicolaescu, *De la întemeierea Țării Românești*, București, 1924, p. 25.

⁶⁸ J.S., p. 147.

⁶⁹ J.S., p. 134.

⁷⁰ J.S., p. 134.

Deducem deci că aci s-a aflat un cavaler⁷¹ înmormântat într-un cosciug, cu un veșmînt asemănător celor găsite în mormintele nr. 5 și 7, unde s-au descoperit galoane asemănătoare.

Din fericire, din acest mormînt ni s-a păstrat piatra funerară, una dintre cele mai importante monumente de artă feudală din Țara Românească.

„Statul de piatră“ din secolul al XIV-lea se prezintă ca un relief înalt lucrat într-un calcar cochilifer puțin rezistent, din care lipsește probabil a cincea parte, de la gleznă în jos. Lungimea actuală a statuii este de 1,50 m, lungimea presupusă (luînd în considerare urma de încastrare pe care monumentul a lăsat-o în zidul nordic al bisericii), 1,77 m, lățimea 0,73 m, înălțimea 0,31 m. Pe latura stîngă — cea care se afla încastrată — două șanțuri despart trei benzi : prima (de la bază în sus) 0,02 m, a doua 0,11 m, a treia 0,15 m. Ele corespund pe latura dreaptă cu, respectiv 0,02 m, 0,11 m și o bandă fasonată în feston de 0,08 m.

Relieful antropomorfic se înalță din cîmpul pietrei cu 0,07 m iar oblicitatea lui către sud — avînd în vedere situarea în biserică — deschide la distanța de 0,73 m o catetă de 0,045 m.

Pe latura superioară, piatra are un lamb de formă semiovoidală lat în partea de sus de 0,59 m. Pe latura dreaptă ea prezintă un feston compus din triunghiuri și cercuri, precum și o palmetă înscrisă. Palmeta maschează un nume, așa cum constatăm în orfevrărie, unde numele de meșteri apăreau însoțite de un ornament oarecare. Inscripția a fost incomplet transcrisă pînă în prezent. Ea este în realitate nprepre; primele două litere nu apar în cartușul cuvîntului următor, însă ele nu sînt riguros distanțate.

Deoarece piatra de mormînt a fost concepută să fie încastrată, așa cum arată *Jurnalul de săpături*⁷² în colțul nord-vestic al bisericii, latura dreaptă a ei — cea sudică, vizibilă deci — este lucrată cu grijă și chiar

⁷¹ În privința desființării mormintului nr. 13 și zidirea unei platforme pentru scara care ducea la ascunzătoarea transformată în culoar de trecere pentru clopotnița de peste pronaos, presupunem că aceste modificări au avut loc la scurt interval după „răzmerița“ din 1737. Într-adevăr, știm că în luptele ce au avut loc în 1737 „casa domnească“ și desigur și turnul de la intrarea în incinta acestei „case domnești“, care în momentul în care a fost distrus servea desigur și de clopotniță bisericii, au fost ruinate. Din lipsa posibilităților materiale se improvizează o turlă de lemn deasupra pronaosului bisericii, înspre nord, așa cum vedește fotografia zidului vestic — către exterior — al frontonului vestic al naosului; putem distinge că dintre cele trei arcade, cea sudică a fost zidită și perforată de lăcașuri pentru grinzile unui acoperiș, iar cea nordică desființată pentru circulația între capul superior al scăriilor din culoarul din zid și clopote. Așa ne explicăm faptul că, inițial, în zidul estic al frontonului s-a practicat, către nord, o deschidere pentru vederea asupra altarului. Dar în „rezmerița“ următoare, din 1788 clopotnița de lemn este incendiată și clopotele aruncate. Cu prilejul refacerii din 1812 se zidește o nouă clopotniță — pe locul celei actuale — pe frontispiciul căreia se încastrează o consolă cu vulturul bicefal cantacuzin (vezi A. Pelimon, *Impresiuni de călătorie...*, p. 85), de la prispă casei domnești, care a cunoscut o fază de construcție de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. În 1827, cînd Pantelimon zugrăvește tabloul votiv din naos, se știa că peste pronaos a existat o turlă dar nu se cunoștea forma ei și meșterul îi conferă un aspect imaginat, inspirat de turla de la biserica Sînicoară. În 1830, clopotnița ridicată în 1812 se dărîmă și în locul ei, în 1838 se construiește cea actuală. În 1840, E. Bouquet desenează biserica fără turla de lemn de pe pronaos, desființată în 1920, reinălțate nu mult înainte de 1851, anul acoperirii lor cu tablă.

⁷² J.S., p. 134.

slefuită, iar cea stîngă, lăsată brută. „Gisantul“ este la fel tratat. Urechea stîngă, de pildă, nu se degajează distinct de volumul capului, părul nu este sculptat în suvițe și desprins de cornet, cum ne apare în dreapta : în această parte meșterul nu a fost preocupat să netezească urmele daltei.

Așa cum am arătat, monumentul prezintă în afară de o tocire pronunțată a formelor (datorită calității inferioare a materialului), care face tot mai dificilă reconstituirea aspectului lui original, numeroase degradări. O bună bucată din partea inferioară este pierdută. Marginea acestei rupturi formează o curbă care pleacă de la punctul cel mai avansat pe latura dreaptă (1,50 m) pînă la punctul stîng (0,97 m). Această ruptură a fost provocată de o rangă de fier, care a încercat să disloce piatra de pe postamentul în care fusese încastrată, așa cum o arată alte două rupturi de pe latura dreaptă : aci piatra fărâmicioasă a cedat, dar blocul nu s-a mișcat din loc. Se pare că a treia încercare de dislocare — cea care a rupt partea inferioară a pietrei — a reușit să o miște de pe pedestalul ei.

Din nefericire în afară de aceste deteriorări pe care monumentul le-a suferit în biserică, el mai prezintă altele datorită transporturilor de la Curtea de Argeș la București și de la un muzeu la altul. O ruptură oblică merge de la 1,65 m la 1,07 m de latura superioară, alta, paralelă cu această latură, de 0,19 m, depășește cu 0,06 m chenarul, în sfîrșit, o a treia, angajînd unghiul stîng, format din această latură (0,32 m) și cea stîngă (0,30 m), desparte acest colț de restul monumentului.

În privința costumului personajului reprezentat în piatră, el ridică o serie de probleme printre care și cea a datării lui (și implicit a monumentului), precum și a legăturilor culturale pe care el le relevă. Trebuie să precizăm dintru început că, deși în linii mari costumul se inserează în moda occidentală, el nu poate părea total desprins — așa cum vom vedea — de moda vestimentară balcanică, care începuse, încă de la începutul secolului al XIV-lea, a-și apropia unele caracteristici ale modei occidentale.

Costumul „gisantului“, compus dintr-o cotă cu mînele strimte și dintr-o surcotă cu mînele de asemenea colante, care se opresc deasupra cotului, poate fi constatat și la despotul Olivier de la Lesnovo⁷³ (pictat în 1341) ceea ce arată largă arie de răspîndire și în Balcani al acestui costum, apărut desigur, inițial, în occident.

Surcota care se întinde la antebrațul drept al personajului reprezentat, precum și în jumătatea dreaptă a trupului, din partea inferioară a pieptului pînă sub genunchi — ruptura din această parte a monumentului nu ne permite să-i constatăm lungimea, dar bănuim că ea ajungea pînă aproape de glezne — este strînsă sub șolduri de o centură cavalească.

Peste această surcotă, personajul este figurat cu o mantie de apărut, numită capă, despicate în dreapta. Prin tăietura care pornește de la umăr, lăsînd partea din spate a veșmîntului să cadă în falduri drepte, ca o mantie, mîna dreaptă apare în întregime, îndoită în unghi, pentru a se odihni pe piept. Partea din față a capei acoperă pieptul și coboară pînă deasupra centurii cavalești de unde este sumeasă de mîna stîngă

⁷³ Vezi nota 42.

a personajului, adusă lângă cea dreaptă, care dezvăluie jumătatea dreaptă a surcotei ; jumătatea stângă este acoperită de capă, care, mascind brațul, cade în falduri drepte ⁷⁴.

Pe piept această capă prezintă o broderie grea, de fir, constind dintr-un ornament vegetal al cărui motiv pare a fi un cârnel cu frunze de iederă. Capa, în forma pe care o prezintă monumentul de care ne ocupăm, se poartă în Europa pe o mare arie, din Anglia pînă în Boemia, începînd de la mijlocul secolului al XIV-lea și pînă spre sfîrșitul acestui secol ⁷⁵.

Dacă cota, surcota și capa pe care le poartă personajul reprezentat în piatră nu pot constitui totuși dovezi ale unor legături de modă vestimentară cu Apusul, în schimb pelerina festonată în unghiuri ascuțite, care acoperă capa, deasupra umerilor, nu se găsește — după cîte se pare — în reprezentările demnitarilor din Balcani, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În schimb, ea apare frecvent în Europa occidentală, cu reflexe în Ungaria ⁷⁶ și mai cu seamă în Boemia ⁷⁷. Purtarea unor pelerine al căror feston se apropie de cel al „gisantului“ de la Curtea de Argeș, de numeroase personaje care apar în „*Livre de la chasse*“ (1387) ⁷⁸, precum și prezența, în aceleași ilustrații, a aceleiași pălării cilindrice înalte ⁷⁹, care acoperea capul cavalerului reprezentat la Curtea de Argeș, ne îndeamnă să considerăm și monumentul de care ne ocupăm, din aceeași epocă.

Este adevărat că această pălărie este mutilată în mare parte. Ea se prezenta probabil în formă cilindrică, era înaltă de 0,15 m și avea la bază, de jur împrejur, un ornament simplu geometric, format din triunghiuri, săpate în adînc. De sub această pălărie, cobora un cornet de piele care aduna părul răsucit în șuvițe spre spate.

Carol al IV-lea, regele Boemiei (1346—1378), al cărui bust este sculptat și așezat în triforiumul catedralei Sf. Vitus din Praga la scurtă vreme după moartea sa, poartă aceeași pelerină (cu marginea însă dreaptă, nu festonată), cu un guler de asemenea „pe gît“, urmînd însă o răscoală mai largă, precum și o pălărie cilindrică, mai joasă decît a personajului de care ne ocupăm, din care iese însă un cornet de piele, aidoma celui din Curtea de Argeș ⁸⁰.

Conchidem așadar, că veșmîntul cavalerului figurat la Curtea de Argeș, se inserează cam între anii 1380—1385.

⁷⁴ Vezi felul în care se purta capa la Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier...*, vol. III, p. 101 ; A. Parmentier, *Album historique*, vol. II, Paris, 1909, p. 34 ; Hans Riehl, *Der St. Stephansdom in Wien*, Munchen, 1926, p. 50, fig. 78.

⁷⁵ Vezi portretul lui Eduard III în André Michel, *Histoire de l'Art*, tome III, p. 1, p. 311, fig. 168 ; de asemenea *Gotische Malerei in Böhmen*, Praga, 1955, fig. 87 (pictată în 1385).

⁷⁶ Vezi Nemes Mihály și Nagy Géza, *A Magyar viseletek Története*, Budapest, 1900, tab. IX—XII.

⁷⁷ Vezi Otto Kletzl, *Peter Parler, der Dombaumeister von Prag*, Leipzig, 1940, p. 35 și 41.

⁷⁸ Cavaleri reproduși în *Livre de la chasse* (1387), în A. Parmentier, *op. cit.*, p. 31 și 32.

⁷⁹ Vezi portretul unui cavaler englez din a doua jumătate a sec. XIV în A. Parmentier, *op. cit.*, p. 19 ; reproduceri după *Livre de la chasse* (1387) (*ibidem*, p. 32).

⁸⁰ Otto Kletzl, *op. cit.*, p. 38.

În mod firesc se ridică întrebarea : de ce personajul apare înveșmîntat într-o surcotă care-i depășea în lungime genunchii, un veșmînt mai arhaic decît cel al lui Vladislav și Nicolae Alexandru ? Nu cumva — așa cum a crezut N. Iorga⁸¹ — acest costum se apropie de epoca lui Basarab și de surcotele care apar în *Chronicon Pictum* scris și miniat, după cum se știe, în anul 1358⁸² ?

Răspunsul este că defunctul a fost reprezentat în piatră într-un costum arhaizant. În Occident, precum și în Boemia și Polonia, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd era la modă „cota îndrăzneată“, „pourpointul“ etc., defuncții nu apar în aceste costume, considerate „lumești“, ci în cotele sau surcotele lungi, primite de biserică, pe care — așa cum arată Camille Enlart⁸³ — le-au păstrat pînă în prezent slujitorii ei.

Pe de altă parte, nu este exclus ca personajul să fi fost reprezentat cu costumul pe care-l purta în clipa morții, deoarece „surcota“, așa cum deducem din numeroasele ei apariții pe monumentele epocii, continuă a vieții alături de noile veșminte mai extravagante.

O serie întregă de date ne duc la concluzia că mormîntul nr. 13 și piatra funerară de pe acest mormînt, reprezentînd un „gisant“, au aparținut probabil voievodului Radu I. Aceste argumente sînt următoarele :

1. Elementele de costum cu care este reprezentat „gisantul“ pot fi constatate între anii 1380—1385. (Știm că Radu I domnește între 1375/77—1380).

2. Locul de onoare din traveea dreaptă a naosului fiind ocupat de mormintele lui Vladislav I, nr. 12 și Voislav, s-a considerat că locul cel mai indicat pentru succesorul lui Vladislav I care îi era frate vitreg (deci întemeietorul unei alte ramuri domnești) a fost în vestul bisericii, considerat de asemenea loc de onoare⁸⁴.

3. Voislav, fiul adolescent al voievodului Nicolae Alexandru și doamnei Clara, a fost frate bun cu Radu. El a supraviețuit — așa cum am văzut — fratelui său vitreg Vladislav I, înhumat puțină vreme înaintea sa.

Este semnificativ faptul că cele trei pietre de mormînt (ale lui Vladislav I, Voislav și a „gisantului“) găsite în biserica Sf. Nicolae Domnesc, puse într-un interval destul de scurt, între moartea voievodului Nicolae Alexandru (1364), a cărui piatră funerară se află în biserica mănăstirii din Cîmpulung-Muscel și domnia lui Mircea cel Bă-

⁸¹ N. Iorga și G. Bals, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 24.

⁸² Vezi Nemes Mihaly și Nagy Géza, *A Magyar Viseletek Története...*, tab. IX—XII.

⁸³ Camille Enlart, *Manuel d'archéologie française...*, p. 72.

⁸⁴ N. L. Okunev, *Les portraits des rois-donateurs dans la peinture religieuse serbe*, în „Byzantinoslavica“ (1930), p. 97 : „...mormintele donatorilor... se găseau în sec. XIII <în Serbia> în general în partea sud-vestică a bisericii... În bisericile Studenica, Milesevo, Sopocani, Gradac, Decani se văd pe acest loc sarcofagii de piatră în prezent goale. Obiceiul de a înhuma ctitorii în această parte a bisericii și de a plasa portretele lor votive deasupra mormîntului... era probabil răspîndit în această epocă în tot orientul ortodox... În Serbia de nord la sfîrșitul sec. al XIV-lea și la începutul sec. al XV-lea portretele donatorilor care compun o procesiune dispar complet. Locul lor se găsește acum pe peretele vestic. Lîngă acest zid se pregătesc acum mormintele pentru donatori (Ravanica, Ljubostinja, Manasia).“

trîn (1386—1418) înmormîntat la Cozia, deci în răstimp de două decenii, prezintă două viziuni cu totul diferite: prima, a lui Vladislav I, este lucrată într-o concepție bizantină balcanică, iar ultimele două într-o viziune occidentală, deși piatra lui Voislav menține motivul devenit balcanic al „pomului vieții” pe care îl constatăm și pe mormîntul fratelui său vitreg. Este sigur însă că scutul sculptat pe monumentul lui Voislav a fost conceput și comandat de succesorul la tron al lui Vladislav I și fratele bun al lui Voislav, Radu I. Exista la acest voievod nu numai obsesia armurilor ca unelte de cîștigare a independenței, cu care se înfățișează pe monedele sale⁸⁵, ci și fervoarea pentru tot ceea ce reprezintă viață cavalească, în primul rînd însemnele cavaleresti, stemele. Este adevărat că și Vladislav I (urmînd tatălui său Nicolae Alexandru, care primește de la Ludovic cel Mare, o dată cu ducatele de peste munți coroana princiară⁸⁶ cu flori din crin cu care este reprezentat în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc) bate monedă cu stemă și este îngropat cu nasturi heraldici. Dar el nu pune să se sculpteze pe pietre funerare, care solicitau simboluri religioase tradiționale, astfel de însemne lumești, cum procedează în cazul pietrei de mormînt a lui Voislav, fratele său vitreg Radu I, fiul catolicei Clara.

Prezența scutului pe piatra de mormînt a lui Voislav, pusă de fraatele său, înverșunatul războinic, cel care se prezintă pe monede înveșmîntat în armură, ne îndeamnă să credem că cea de a treia piatră de mormînt din biserica Sf. Nicolae Domnesc aparține lui Radu I. Este firesc ca Radu I, a cărui efigie de pe monede este asemănătoare cu reprezentările de pe pietrele funerare ale cavalerilor occidentali să fi avut deasupra mormîntului sculptat un „gisant”. Cu toată orientarea sa religioasă pravoslavnică, pe care o mărturisesc hrisoavele fiilor săi, importul de armuri din Veneția arată că Radu I a prețuit și viața care se desfășura în occidentul Europei, industria și arta apusenilor. Cel care dorea să se înfățișeze contemporanilor, pe monede ca un cavaler occidental, după canoane compoziționale pe care le găsim și la pietrele de mormînt ale cavalerilor occidentali, și-a dorit, desigur, și o efigie funerară asemănătoare. Pentru că voievozii nu puteau fi înfățișați în biserici în costume militare, așa cum statornicește tradiția imaginilor zugrăvite, „gisantul” a fost conceput înveșmîntat într-un costum de aparat civil.

Apropiata succesiune în timp a celor trei pietre de mormînt, găsite în biserica Sf. Nicolae Domnesc, care încurajează, o dată mai mult, atribuirea „gisantului” lui Radu I, poate fi dovedită și prin similitudinea motivelor ornamentale ale acestor monumente. Într-adevăr, palmetele sculptate pe fețele laterale de pe piatra lui Vladislav I și cea de la extremitatea superioară a „gisantului”, care maschează numele meșterului slav „Gherghie” sînt înscrise în același contur de acoladă complexă. Crengile „arborelui vieții” de pe primul monument și ornamentul vegetal al capei „gisantului” prezintă vrejuri care sfîrșesc cu semipalmete. Prin urmare, nu numai trăsătura de unire pe care o constituie

⁸⁵ Pavel Chihaia, *Efigii monetare și portrete votive...*, passim.

⁸⁶ Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină*, în „Studii”, XV (1962), nr. 2, p. 336.

motivele simbolice ale pietrei de mormînt a lui Voislav, vădește apropierea în timp a pietrelor de mormînt a lui Vladislav I și Radu I, ci și ornamentele vegetale ale acestor două monumente.

Anumite evenimente petrecute în intervalul dintre moartea lui Vladislav I (1375—1376) și primii ani de domnie a lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418) ne explică de asemenea apariția „gisantului” pe care îl presupunem al lui Radu I.

Într-adevăr, cele două pietre funerare, a lui Voislav și a „gisantului”, ulterioare morții lui Vladislav I și pierderii Severinului⁸⁷, vădesc înclinarea manifestă către arta occidentală, în perioada în care suzeranitatea angevină s-a impus din nou, pentru un scurt interval și un episcopat catolic a fost întemeiat la Argeș (1380). Este semnificativă orientarea Țării Românești către lumea slavă oglindită de prima emisiune monetară figurativă a lui Mircea cel Bătrîn, care apare în epoca următoare anilor 1383/84, cînd Severinul este recucerit de Țara Românească și episcopatul de Argeș trece printr-o criză.

4. Prima mențiune despre „gisantul” de care ne ocupăm o găsim la episcopul Neofit, în anul 1746. El arată că în biserica Sf. Nicolae Domnesc „se află o piatră mare, cum intri în biserică la dreapta, precum este sculptată icoana (figura) lui Radu Negru Vodă”⁸⁸. „Tradiția” lui „Negru Vodă” îngropat în biserica din Argeș a fost generată de *Cronica despre Radu de la Afumați* din 1525. Se știe că asocierea lui Radu I cu Negru Vodă, efectuată din secolul al XVI-lea, a fost „legiferată” de abia în primii ani de domnie ai lui Matei Basarab, urcat pe tron în 1633⁸⁹. Nu putem ști dacă tradiția a atribuit inițial lui „Negru” apoi lui „Radu Negru” mormîntul „gisantului”, din cauză că acesta avea o expresivitate care incita fantezia populară sau prezenta o inscripție în care se afla inserat numele voievodului Radu. Judecînd după faptul că chipul zugrăvit al lui Vladislav I a fost, în mod arbitrar, atribuit aceluiași „Negru”, apoi „Radu Negru”, bănuim că o ciudată coincidență a făcut ca „gisantul” să capete, printr-un oarecare ocol, numele voievodului căruia i-a fost hărăzit, alături de cel al legendar „Negru”.

Mormîntul nr. 4. Mormîntul nr. 4 nu prezintă decît „urme de cosciug, de îmbrăcăminte și de cuie de cosciug” precum și „un fragment din vechea piatră ce acoperea mormîntul cu totul afumată de fum”⁹⁰ găsită lingă stîlpul sud-estic.

Osemintele din acest mormînt — găsit gol, ca și mormîntul nr. 12 — au fost probabil reînhumate în osuarul de lingă mormîntul nr. 11. Ele aparțin „unui tînăr : toate epifizele oaselor lungi sînt dezlipite. Statura ar fi 1,53 m”.

Veșmintele acestui tînăr au fost probabil cele găsite alături în așa-numitul „mormînt închipuit” (nr. 5) : „cuvertura sau haina, de brocart maro <probabil roșcată inițial — P.C.>, făcută țărînă, ornamentată la colțuri cu rozeta cu mărgăritare și avînd pe margini galoane de fir de aur <asemănătoare — P.C.> cu galoanele de fir de aur ale mineci-

⁸⁷ Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana...*, passim.

⁸⁸ *Mitropolitul Ungro-Vlahiei Neofit I*, în „B.O.R.”, II (1876), nr. 10, p. 634.

⁸⁹ Pavel Chihaiia, *A fost Negru Vodă un personaj real sau legendar ?...*, p. 49.

⁹⁰ *J.S.*, p. 143 și p. 147.

lor...⁹¹ precum și „foile mortuare foarte subțiri de aur sau argint aurit“⁹² găsite pe suprafața mantiei.

Tot din acest mormînt par a fi provenit și „bordurile de frescă roșie“⁹³ asemănătoare celor din mormîntul nr. 8.

Mormîntul nr. 6. În mormîntul găsit sub piatra <lui> Voislav (care a aparținut, așa cum am arătat, mormîntului nr. 11) s-au găsit osemintele unei femei de 25—30 de ani, precum și un rest de inventar funerar — „un inel cu topaz, cîțiva nasturi de tunică aplicați și foarte multe lame din diademă“⁹⁴.

Fundul mormîntului, lespezit cu bolovani, ar constitui un indiciu, după V. Drăghiceanu, că profanatorii învălmășiseră un cavou de bolovani. Acest cavou știrbise substrucția dintre stîlpul sud-estic și zidul sudic.

Mormîntul nr. 1. Descrierea din *Jurnal...* a acestui mormînt este neconcludentă: la 1 m adîncime „scheletul întreg, bine conservat și normal așezat... cu capul sprijinit de o cărămidă și țărnut spre nord de o altă cărămidă. Nici o urmă de cosciug, de îmbrăcăminte, inele sau bumbi de tunică. O sărăcie biblică. Mormîntul era neprofanat“⁹⁵.

Expertiza Fr. Rainer, conchide că defunctul era bărbat, trecut de patruzeci de ani și că mormîntul fusese profanat⁹⁶. Această din urmă opinie — bazată evident pe o analiză științifică — care contrazice pe cea a lui V. Drăghiceanu, implică posibilitatea ca mormîntul să fi avut un inventar, distrus la profanare.

Mormîntul nr. 2. Mormîntul nr. 2 a fost amenajat în substrucția care lega stîlpul nord-estic cu zidul estic. Pentru aceasta au trebuit înălțurați bolovani substrucției. Cavoul ($2,23 \times 0,76 \times 0,70$ m) avea pereții interior tencuiți și deasupra o lespede de piatră din care se mai păstra numai un fragment, aproape de stîlp. Lîngă urmele cosciugului, s-au găsit: patru bumbi de aur, o insignă reprezentînd un cavaler, cîteva fire de aur din țesătura veșmintelor⁹⁷.

Personajul fusese în vîrstă de 25—30 ani, avînd înălțimea de 1,71 m⁹⁸. Putem preciza cu aproximație un termen „post quem“ pentru acest mormînt, datorită aplicei, care din fericire se păstrează în Muzeul de artă din Republica Socialistă România.

Aplica, lucrată într-un aliaj de bronz și aur, reprezintă un cavaler, șezînd în poziție de repaus, îmbrăcat cu un lung veșmînt — care pare o rochie cu o tăietură în față — răscoită la gît, și cu mînele colante. De la mijloc în sus acest ciudat veșmînt prezintă o serie de zale prinse de stofă, pentru a proteja în luptă picioarele cavalerului, în vreme ce, partea superioară a trupului rămîne nezalată. În picioare personajul poartă pantofi ascuțiți obișnuiți secolului al XIV-lea, numiți „les poulains“.

⁹¹ J.S., p. 143.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ J.S., p. 147.

⁹⁵ J.S., p. 145.

⁹⁶ C.A.O., p. 153.

⁹⁷ J.S., p. 136.

⁹⁸ C.A.O., p. 153.

Istoricul acestui costum îl găsim în V. le Duc⁹⁹. El se numește „parament“ și se purta fie deasupra armurei, fie deasupra „surcotei de arme“. Era confecționat din cendal, samit, satin și chiar brocart și dublat de mătase. Funcția lui militară era să pareze loviturile de sabie și cele de săgeată atunci când cavalerul se afla pe cal. Ele jenau mișcările cavalerului când acesta se afla pe pământ. „Paramentele“ au fost la modă din ultimul sfert al secolului al XIV-lea, până spre 1425 și s-au purtat în Franța și Anglia. Nici Italia, nici Germania nu le-au adoptat.

Mormîntul nu poate fi mai vechi de 1375, ceea ce confirmă deducțiile în legătură cu celelalte morminte analizate pînă aici.

Mormîntul nr. 3. Acest mormînt conținea un cosciug „din care s-au găsit urme“¹⁰⁰. Din schelet s-au dezgropat „cîteva oase, printre care și o mandibulă lipsită de ramura stîngă și de o mare parte a ramurei drepte“¹⁰¹. Craniul acestei mandibule este probabil cel găsit în mormîntul nr. 9. Sexul și vîrsta („bărbat trecut de 40 de ani“¹⁰²) concordă cu opinia lui Fr. Rainer în legătură cu restul osemintelor („sex masculin... pare să fi trecut de 40 de ani“¹⁰³).

Inventarul obiectelor însumează : „Aplice în formă de orin, urme de cordon, urme de mărgăritare“¹⁰⁴. Acest inventar se completează cu „urmele unei diademe de perle ca a lui Negru Vodă <Vladislav I — P.C.> și capătul unui șnur al acestei diademe“¹⁰⁵ găsit pe craniul aruncat din mormîntul nr. 9. Aplice de pe acel mormînt s-au găsit și deasupra mormîntului nr. 7.

Mormîntul nr. 7. La 0,80 m adîncime de prima pardoseală s-a găsit „un pat de cărămizi“, o platformă de cărămizi (ca și la mormîntul nr. 3), ea acoperea însă un cavou „în formă de cosciug“ cu lățimea mică 0,43 m, lățimea mare 0,70 m, înălțimea 0,26 m și lungimea 1,80 m. În acest cavou se distingeau urmele cosciugului turtit.

Osemintele („...aproape normal așezate... totuși s-au găsit coaste și spre picioare“¹⁰⁶ <!>), aparținînd unui bărbat, trecut de 40 de ani, înalt de 1,62 m. O parte din frontalul craniului, provenit probabil din acest mormînt, a fost găsit în mormîntul de alături, nr. 8.

Inventarul conținea „urme de betea și galon, exact la fel ca textură și lățime cu cel găsit la mormîntul închipuit“¹⁰⁷ (deci la mormîntul nr. 5), precum și „un fragment de centură, decorat cu romburi ca al lui Radu, dar mai mic...“¹⁰⁸. În afară de acestea „două frumoase inele s-au găsit aci, dintre care unul cu inscripția germană *Hilf Ghot*, iar altul cu inscripția slavă : *Udobă*, după care am numit acest mormînt

⁹⁹ Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier...*, vol. VI, Paris, 1874, p. 212 : „Sub Charles V <1364—1380> era moda de a se pune peste armura de zale sau peste surcotele de arme, lungi veșminte de stofă, care cădeau la pământ, numite paramente. Ele contribuiau la amortizarea loviturilor de sabie și protejau cavalerul împotriva săgeților ; desigur ele jenau mișcările cavalerului descălecat (vezi pl. 2, p. 212 : „sfîrșit sec. XIV“).

¹⁰⁰ J.S., p. 146.

¹⁰¹ C.A.O., p. 153.

¹⁰² C.A.O., p. 156.

¹⁰³ C.A.O., p. 156.

¹⁰⁴ J.S., p. 146.

¹⁰⁵ J.S., p. 145.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ C.D.A., p. 62.

al lui Udobă¹⁰⁹. (Este vorba de boierul lui Mircea cel Bătrîn, căruia V. Drăghiceanu, pe drept cuvînt, îi atribuie mormîntul). O primă lec-tură comunicată lui N. Iorga este desigur greşită¹¹⁰, inscripţia fiind, după cum a citit V. Drăghiceanu „inelul lui Nan Udobă“. Nu ştim dacă această inscripţie este „posterioră veacului al XIV-lea“¹¹¹.

Contrariu opiniei lui V. Drăghiceanu „Am siguranţa deplină că mă aflu înaintea unui mormînt neprofanat¹¹², mormîntul fusese pro-fanat, aşa cum reiese de altfel şi din relatarea lui V. Drăghiceanu¹¹³.

Mormîntul nr. 8. Aşa cum aflăm din „planul distribuţiei mormin-telor“ precum şi din descrierea lui V. Drăghiceanu, mormintele nr. 8 şi nr. 9 au fost descoperite, datorită cărămizilor „pe muchie“ (aşezate pe latura mijlocie) de la sud, care încadrau desigur cele două pietre de mormînt încastrate şi în cea de a doua pardoseală¹¹⁴, ale căror rămăşiţe s-au găsit în mormînt.

Sub prima pardoseală s-a descoperit masa de bolovani care făcea parte din temelia construcţiei anterioare bisericii Domneşti, desfăcută desigur cu prilejul înhumării, groasă de 0,47 m.

După expertiza lui Fr. Rainer, mormîntul a aparţinut unui bărbat între 30 şi 40 de ani, înalt de 1,63—1,66 m¹¹⁵.

Inventarul menţionează „o foarte frumoasă pasmanterie şi articu-laţii de aramă, probabil din veşmîntul domnului“¹¹⁶, desigur neconclu-dente pentru a permite o datare.

Deoarece în acest mormînt „la 0,80 m < adîncime — P.C. > se dă de urme de bordură, a fresco, de purpură roşie cari, desigur, proveneau din tencuielile acestui cavou“¹¹⁷ deducem că defunctul fusese înhumat într-un sarcofag compus din plăci de piatră, din care s-a mai găsit un singur element, una din plăcile de la cap sau picioare, lângă mormîntul alăturat nr. 7...“ o lespede, dispusă... în lungime, cu dimensiunile 0,50 × 0,50 × 0,06 m avînd bordura tencuită pe o lăţime de 0,05 m şi vopsită a fresco, roşu. În mijlocul lespezii este vopsit cu chinovar un fond, în felul cum s-ar prezenta un coşciug în secţiune... ea a fost proiectată deci, pentru încheierea unui sarcofag de piatră, ai cărui pereţi erau compuşi din lespezi demontabile“¹¹⁸.

Tot de mormîntul nr. 8 pare a fi aparţinut şi fragmentul din piatra funerară care avea o inscripţie marginală „tăiată în adîncime, vopsită cu roşu (fig. 32) cari mi-au dat numele lui Vladislav Vodă“¹¹⁹, motiv pentru

¹⁰⁹ J.S., p. 145.

¹¹⁰ N. Iorga, *Cronică*, în „Revista istorică“, 1920, VI, p. 78.

¹¹¹ C.D.A., p. 66.

¹¹² J.S., p. 142.

¹¹³ J.S., p. 143—145 : „Într-un amestec de pămînt norois, s-a găsit un craniu turtit de bolovani, cu falca de jos completă, restul oaselor aproape normal aşezate pe cît se putea distinge în noroiul în care zăceau, totuşi s-au găsit coaste spre picioare“ < ! >

¹¹⁴ J.S., p. 141.

¹¹⁵ C.A.O., p. 156.

¹¹⁶ J.S., p. 142.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ Fragmentele ла, исвъ şi ха sînt arbitrar asociate de către V. Drăghiceanu (C.D.A., p. 44 ; vezi şi fotografiile de la p. 43 şi 44). N. Iorga şi-a exprimat legitime îndoieli în legătură cu această lectură. (O nouă carte despre Curtea de Argeş, în „B.C.M.I.“, XXXII (1939), p. 141).

care V. Drăghiceanu atribuie în mod arbitrar mormîntul nr. 8 lui Vladislav I.

Mormîntul nr. 9. „Acest mormînt nu a fost niciodată zidit, afară de un capac compus din două rînduri de cărămizi, ce erau așezate sub pardoseala de cărămizi, pe o grosime de 0,20 m“¹²⁰.

Așa cum am arătat, o parte din osemintele acestui mormînt se aflau în mormîntul nr. 8. „O mare parte din craniu, deformat post mortem în învîlmășagul osemintelor a două schelete“¹²¹... etc. Numai jumătate din mandibulă se pare că aparținea mormîntului nr. 9.

Fr. Rainer nu se pronunță asupra sexului persoanei căreia i-au aparținut aceste fragmente de craniu, dar din analogia cu „Voislav“ (din mormîntul nr. 6, care în realitate am văzut că aparținea unei femei), deducem că este vorba de o femeie.

Inventarul găsit în acest mormînt, cum și în mormîntul alăturat, nr. 8, confirmă aceste deducții.

1. Un inel cu rubin transparent¹²², inel care poartă în ilustrația lui V. Drăghiceanu legenda „inelului lui Dan I“, este un inel femeiesc (după subțirimea cercului de metal) așa cum se poate remarca, comparîndu-l cu inelul lui „Voislav“ (în realitate al unei femei) din mormîntul nr. 6¹²³.

2. Un „cercel de aur“, în realitate un fragment al unui cercel pandeloc compus dintr-o verigă și o montură din mai multe pandative. Pandativul găsit „reprezintă o ghindă atîrnînd de o toartă, prin intermediul unui bob de mîrgăritar“¹²⁴.

Un cercel-pandeloc asemănător, datat după monede 1515—1526 și comparat cu cele zugrăvite în portretele votive din epoca lui Ștefan cel Mare — desigur această analogie nu poate fi indicație de datare pentru obiectul de care ne ocupăm — s-a găsit în săpăturile de la Suceava, în campania 1952¹²⁵, dar evident modelul este mai vechi.

3. „Galonul de sîrmă de fir de argint, foarte gros, deșirat¹²⁶ în realitate un colier, compus dintr-un fir de argint, ca o cobiliță în miniatură care se pune după gît și se prinde la capete cu un lanț tot de argint, așa cum găsim în epoca lui Stracimir (1371—1396) („vergele de metal cu lăntșoare“)“¹²⁷.

4. Aplica din aliaj de aur¹²⁸, care făcea parte din podoabele veșmîntului doamnei, reprezentînd o doamnă îmbrăcată în costumul de epocă.

Această „cotardie... cu mînele căzînd începînd de la cot, lungi sau sfîrșind deasupra genunchilor < în timp ce > jupa prinde mai multă

¹²⁰ J.S., p. 142 și fotografie fig. 149, p. 142.

¹²¹ J.S., p. 145.

¹²² C.A.O., p. 156.

¹²³ J.S., p. 145.

¹²⁴ Cf. fotografia fig. 67, p. 67 cu fotografia fig. 69, p. 67.

¹²⁵ B. Mitrea, I. Nestor, I. Casan, etc. *Șantierul Suceava*, în „Studii și cercetări de istorie veche“, 1953, nr. 1—2, p. 362, fig. 25/4.

¹²⁶ J.S., p. 142, fotografie, fig. 148, p. 142.

¹²⁷ Vezi podoabe asemănătoare în *Săpăturile de la Gogoșu și Balta Verde* în „Materiale și cercetări arheologice“, vol. II, p. 461, într-un strat din epoca Stracimir; de asemenea în Hermann Weiss, *Kostümkunde*, Stuttgart, 1883, p. 209—210.

¹²⁸ C.D.A., p. 66. Fotografie, fig. 73, p. 67.

amploare”¹²⁹, le găsim în jurul anului 1373, deci în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Având în vedere atât colierele contemporane cu Stracimir, cât și aplica reprezentând o doamnă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, considerăm că mormîntul nr. 9 a fost amenajat către sfîrșitul secolului al XIV-lea.

Mormîntul nr. 14. Acest mormînt fusese acoperit de o lespede, din care rămăsese un singur fragment, la nivelul pardoselii (nu știu dacă este vorba de pardoseala originală sau una ulterioară). La 1,10 m adîncime V. Drăghiceanu afirmă că a găsit „un mic cavou de cărămidă, bine păstrat, lung de 1,54 m, lat de 0,60 m și adînc de 0,22 m. Pe fundul de cărămizi, în amestec de moloz și pămînt, se află normal așezate occipitalul, dantura și femururile unui necunoscut”¹³⁰. Expertiza Fr. Rainer arată că „pe lîngă cîteva frînturi de oase lungi de om, și oscioare de animale, o mare parte din bolta unui craniu de om matur (după starea suturilor și grosimea oaselor), de tip brahicefal”¹³¹.

Această opinie că scheletul aparținuse unui om matur contravine lungimii de 1,54 m al cavoului (prin urmare cel decedat nu putea fi mai înalt de 1,50 m). Scheletul găsit în acest cavou aparținuse oare altui mormînt? Poate celui numerotat cu 13, unde am presupus că s-a aflat locul de veci al voievodului Radu I?

Din cele expuse în lucrarea de față, istoricul bisericii Sf. Nicolae Domnesc se desprinde clar. Monumentul a început să fie ridicat puțină vreme înainte de 1351–1352, anul morții lui Basarab¹³², reflectînd noile posibilități politice, economice și culturale ale statului întregit de Basarab. El nu este complet terminat la 1359, cînd se înființează mitropolia Țării Românești. Un zid este ridicat între veșmîntar și naos, înainte de zăugrăvirea bisericii, care se efectuează în timpul domniei voievodului Vladislav I, succesorul întemeietorului mitropoliei. Cei doi ctitori ai bisericii apar zăugrăviți în două tablouri votive, unul în pro-naos, hărăzit celui defunct în momentul pictării bisericii, iar celălalt în naos, reprezentînd pe realizatorul zăugrăvelii. Primul, voievodul Nicolae Alexandru este înfățișat înaintea „Judecății de apoi”, a lui Iisus Pantocrator, încadrat de Maica Domnului și Sf. Nicolae, patronul său onomastic, care intercede în favoarea sa.

În jurul anului 1376 Vladislav I moare și este înmormîntat în locul de onoare, cuvenit ctitorilor, în dreapta naosului, între cei doi stîlpi, acolo unde se vor face slujbe pentru ctitor pînă în secolul al XIX-lea. Vladislav I a fost înmormîntat într-un veșmînt asemănător celui pe care îl purtau marii feudali occidentali. Centura sa cavalească se încheia cu o pafta mare de aur masiv, numeroase perle ornamentau veșmîntul și șnurul gros al scufei, ca un burlet, striat cu be-

¹²⁹ Vezi G. Demay, *Le costume au Moyen-Age d'après les sceaux*, Paris, 1890, p. 95, fig. 36; Yolande de Flandre, duchesse du Bar, 1373.

¹³⁰ J.S., p. 145.

¹³¹ C.A.O., p. 160.

¹³² Grafitul de pe peretele nordic al naosului bisericii. (Fotografie C.D.A., fig. 9, p. 16).

teală. Nasturii poartă scutul hemifasciat asemănător celui care apare pe monede, cu culori heraldice ¹³³.

După cîțiva ani, în răstimpul cărora, un alt membru al familiei domnitoare (probabil o domniță) este înmormîntat în naos, la sudul mormîntului lui Vladislav I, fratele adolescent al acestuia Voislav, va fi de asemenea înhumat între cei doi stîlpi sudici. El nu are sarcofag de piatră ca fratele său care domnise pe tron, ci un sicriu simplu, așezat pe bolovani. Deși scufa, din care s-a păstrat numai șnurul, este asemănătoare cu cea purtată de Vladislav I, nasturii săi nu mai poartă armele Basarabilor, ci numai simple litere ornamentale.

La sfîrșitul celui de al optulea deceniu al secolului al XIV-lea, Radu I își găsește și el, probabil, locul de veci, în colțul de nord-vest al naosului, locurile de onoare din dreapta bisericii fiind ocupate. Faptul că acest voievod nu ar fi îngropat într-o ctitorie proprie, ca Basarab, Vladislav I, Mircea cel Bătrîn, ar arăta că el nu a ridicat și terminat un mare monument ¹³⁴.

În ultimul sfert al secolului al XIV-lea și, probabil, în primii ani ai secolului următor, biserica se umple de morminte. În acest interval, o ciumă cumplită pustiește Țara Românească ¹³⁵.

Este probabil că, după acoperirea suprafeței din dreapta naosului cu cele trei morminte (nr. 10, 11 și 12) și așezarea pietrei „gisantului“ în colțul nord-vestic, s-au săpat mormintele de lîngă stîlpul sud-estic, apoi cele de lîngă stîlpul nord-estic, și în sfîrșit, cele din mijlocul bisericii.

Lîngă stîlpul sud-estic a fost găsit mormîntul unui tînăr (nr. 4) în aceeași haină stacojie, devenită cu vremea maron, ca și haina lui Vladislav I, cu aceleași ornamente de mărgăritare și galoane „clavi aurei“ ¹³⁶, cu tencuiala mormîntului amestecată cu vopsea roșie, indicînd, ca și în cazul hainei, culoarea distinctivă a curții bizantine ¹³⁷ precum și mormîntul unei femei de 25—30 de ani (nr. 6), împodobit cu bijuterii.

Lîngă stîlpul nord-estic, la mormîntul bărbatului trecut de 40 de ani (nr. 1) nu s-a găsit nici un inventar, distrus poate la profanare. Alături, mormîntul altui cavaler, de 25—30 de ani (nr. 2) a cărui profesie se poate deduce după aplica militară găsită în mormîntul său, datează din jurul anului 1400.

În mormîntul nr. 3, un bărbat de 40 de ani, fusese înmormîntat cu aceeași scufă cu ruloul format dintr-un șnur gros, cum purta și Vladislav I, precum și Voislav, și o serie de aplice în formă de fleuron; în mormîntul nr. 7 boierul Udobă ne apare îmbrăcat cu un veșmînt asemănător cu cel al lui Vladislav I și cu tînărul din mormîntul nr. 4.

În mormîntul nr. 14 s-au găsit osemintele unui „om matur“ fără un inventar funerar deosebit.

¹³³ O. Iliescu ne-a comunicat această similitudine heraldică între scutul de pe nasturii ctitorului bisericii Sf. Nicolae Domnesc și cel de pe monedele lui Vladislav I.

¹³⁴ Vezi N. Iorga, *O nouă carte despre Curtea de Argeș*, în „B.C.M.I.“, XXXII (1939), p. 141.

¹³⁵ Vezi scrisoarea mitropolitului Hariton din iulie 1378 (*Documente privînd istoria României*, XIII, XIV și XV, B, nr. 21, p. 28): „...avînd trupul bolnav și încercat în chip prea dureros de molima de ciumă care bîntuie acum“.

¹³⁶ Vezi Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, p. 5.

¹³⁷ Idem, *ibidem*, p. 40 și 141.

În mormintele din mijlocul bisericii au fost îngropați un bărbat între 30 și 40 de ani (nr. 8), cu costum de aparat, într-un sarcofag din pereții mobili, prinși în tencuială roșie și o femeie (nr. 9) cu bijuterii numeroase, a căror datare merge către sfârșitul secolului al XIV-lea.

Este posibil, avînd în vedere faptul că defunctului i s-a hărăzit un sarcofag și că în mormîntul soției sale s-au găsit prețioase podoabe, ca persoanele să fie avut un rang deosebit. În lipsă de elementele unei datări mai precise sau vreun alt indiciu, nu putem emite nici o ipoteză în această privință.

În naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc s-au dezvăluit, așadar, fragmente din osemintele a opt bărbați maturi, doi adolescenți și trei femei în 12 morminte.

Dintre aceștia un bărbat avea sarcofag de piatră masiv (nr. 10), altul, sarcofag din tăblii de piatră, așezate într-un cavou (nr. 8), restul sicrie. Aceste sicrie erau așezate în cavouri de bolovani tencuiți (nr. 2 și 6), în cavouri de cărămidă (nr. 7 și 14) sau direct în pămînt.

Cavourile mormintelor nr. 8 și probabil nr. 4 se prezentau tencuite cu mortar roșu.

Mormintele nr. 1, 3 și 11 au fost săpate la 1 m adîncime, iar cavourile nr. 2, 6 și 8 la 0,80 m adîncime.

Bărbații din mormintele nr. 4, 7, 10 și probabil 13 aveau galoane distinctiv cusute pe veșminte, asemănătoare; în mormintele nr. 3, 10 și 11 au existat scufe brodate cu șnururi asemănătoare; în mormintele nr. 7 și 10 centuri asemănătoare.

Bijuteriile mai caracteristice, paftaua (nr. 10), aplica reprezentînd un cavaler (nr. 2), cea reprezentînd o domniță (nr. 9) și colierul cu cobilă și lăntșor (nr. 9), sînt databile ultimul sfert al secolului al XIV-lea.

În afară de cele 12 morminte, V. Drăghiceanu a mai găsit un mic osuar (lingă stilpului sud-est). Așa-numitul „mormîntul închipuit“ (nr. 5) pare să fi conținut o parte din inventarul funerar al mormîntului nr. 4.

Faptul că adîncimea la care sînt săpate mormintele și cavourile este aceeași, că persoanele îngropate în diferite locuri ale naosului purtau elemente de costum asemănătoare, ne îndeamnă să credem că cei îngropați au murit într-o perioadă de timp relativ scurtă. Datarea inventarului funerar găsit în morminte (costume și bijuterii), precum și a pietrelor de mormînt, ne confirmă presupunerea că mormintele găsite de către V. Drăghiceanu au fost săpate în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, mai precis începînd din 1375/77 pînă în primii ani ai secolului următor.

Întregul inventar funerar, veșminte și bijuterii, arată — așa cum s-a afirmat — nivelul înalt de trai pentru acea vreme al familiei domnițoare, care beneficia de un sistem politic centralizat.

Bijuteriile provin fie din occident, fie din Balcani, după cum vădesc ornamentele, fie din țară, unde se găseau, de asemenea meșteri orfevri.

Dacă despre piatra de mormînt a voievodului Nicolae Alexandru de la Cîmpulung și despre cea a lui Vladislav I din Curtea de Argeș se poate spune că se încadrează stilistic pe aria artei balcanice a feudalismului timpuriu, piatra lui Voislav prezintă prin sculptura ei, caractere care se găsesc de asemenea în occident. Monumentul presupus al lui

Radu I este apropiat de asemenea de viziunea figurativă occidentală a pietrelor de mormint.

Piatra de mormint a lui Mircea cel Bătrîn de la Cozia atestă, oricum, revenirea la climatul stilistic al Balcanilor.

Costumul ne apare, atît la voievodul Nicolae Alexandru, zugrăvit în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, la Vladislav I, din mormîntul ctitoricesc și portretul votiv de pe peretele vestic al naosului, la Radu I pe presupusa sa piatră de mormint, la Mircea cel Bătrîn, în portretul din biserica bolniței Cozia și biserica mare a Coziei, și, în sfîrșit, la Mihail I, pe monedele figurative, occidental, așa cum se va menține pînă la jumătatea secolului al XV-lea, judecînd după portretul atribuit lui Vlad Țepeș.

Între începutul secolului al XV-lea și cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, istoricul bisericii se cufundă în beznă.

Din perechea de cercei, prinsă de un lăntșor, care împodobește racla moaștelor sf. Filofteia ¹³⁸, asemănătoare celor purtați de domnițe în secolul al XVI-lea, după cum putem constata la portretele votive ¹³⁹, deducem, pe de o parte, că aceste moaște se aflau în biserica Sf. Nicolae la începutul secolului al XVI-lea și că voievodul Neagoe Basarab s-a îngrijit și de acest venerabil monument.

În cele două secole următoare, XVII și XVIII, trei „răzmerițe“ încearcă necropola Basarabilor din Argeș.

Prima este incursiunea nejustificată și stabilirea în țară pentru trei luni, în 1611, a oștilor lui Gabor Bathori. Mai multe știri relatează despre jafurile necontenite ale acestor trupe, îndeosebi în orașul Curtea de Argeș, menționînd profanările lor de morminte. Se știe că ei au luat odoarele și plumbul de pe acoperișul mănăstirii Argeș și, desigur, ei au prădat și biserica Sf. Nicolae Domnesc ¹⁴⁰.

O a doua ocupație de pe urma căreia biserica a avut mult de suferit a fost cea a austrieșilor din 1737, apoi a turcilor care îi urmăreau.

¹³⁸ Vezi C.D.A., fig. 14, p. 26.

¹³⁹ Vezi portretele domniței Ruxandra și ale Despinei din Muzeul de Artă al R.S.R.

¹⁴⁰ Matei al Mirelor (*Magazin istoric pentru Dacia*, tomul I, p. 251), menționează: „..... și năvălind ca hoții în mănăstirea noastră <Bistrița> furînd toate giuvaierurile cîte le căpătase <mănăstirea> și sfărîmînd mormintele domnilor și stricînd lespezile bisericii; crezînd să afle bogăție de aur, puîndu-și numele de... scormonitori de morminte, s-au întors... Au sfărîmat și mănăstirea de la Argeș, cea foarte scumpă și toate sfintele mănăstiri... „Cronica Cantacuzinească (ibidem, tom IV, p. 304), relatează de asemenea că „..... oștile au prădat toată țara și toate monastirile, citu n-au rămas nimic în țară“. Cronica săsească (la V. Montagna, *Războaiele lui Radu Șerban* (1602—1611) în An. Ac. Române, seria III, tom VI, p. 68) arată că: „Au fost deschise mormintele și cadavrele morților au fost despuiate de aurul, argintul și pietrele prețioase...“. Paul de Alep (*The travels of Macarius...* vol. II, London, 1836, p. 327—328) scrie că „într-o răsvrătire neașteptată a ungarilor în această țară <este vorba de năvălirea din 1611—P.C.> cînd au cuprins mănăstirea și au scos ochii de la toate icoanele din această biserică, ei au aruncat sf. icoană în foc“. Teama de o astfel de năvală persista și la milocul sec. al XVII-lea, cînd Paul de Alep vizitează Țara Românească. „Corpul sf. Nicodim este ascuns sub pardoseala bisericii <din Tismana—P.C.> de frică să nu-l fure maghiarii“. (Pentru aversiunea calvinistilor împotriva artei figurative, vezi Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris, 1955, tome I, p. 448). Vezi și Emil Lăzărescu, *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, în „S.C.I.A.“, seria Artă Plastică, tom 14 (1967), nr. 2, p. 196 și 198.

La 12 iulie 1737, un corp de ostași sub comanda generalului Wallis, pătrunde în Țara Românească, ocupă Curtea de Argeș și Cîmpulungul și înaintează spre București. La 5 august, austriecii sînt nevoiți să se retragă în fața turcilor. Curtea de Argeș și Cîmpulungul sînt arse de turcii care urmăreau pe austrieci. La 26 noiembrie 1737 se raportează din Brașov că turcii au ruinat și ars „pină la pămînt” Cîmpulungul și „mai cu seamă” Curtea de Argeș, mărșăluind apoi spre Craiova¹⁴¹.

O a treia incendiere și jefuire a Curții de Argeș a avut loc în 1788, în timpul războiului ruso-turco-austriac, declarat la 24 august 1787. În 1788 austriacii ocupă Sinaia, Cozia, Tismana, apoi dau lupte la trecătorile Carpaților. În același an mici trupe ocupă și Curtea de Argeș, incendiind și jefuind biserica mănăstirii, cît și biserica Sf. Nicolae Domnesc¹⁴².

În stadiul actual al cercetărilor, nu putem distinge care au fost ravagiile făcute de invazia din 1611 și cea din 1737.

Oarecari indicii putem deduce din faptul că atunci cînd au fost răscolite mormintele nr. 8 și nr. 9, o serie de fragmente din inventarul funerar al acestora s-au găsit deasupra mormîntului nr. 7, care părea intact. Dar și acesta fusese profanat. Prin urmare, biserica a trecut cel puțin prin două jafuri succesive.

Totodată remarcăm faptul că o serie de fragmente din pietrele funerare distruse au fost păstrate mai departe sub pavajele recente (la mormintele nr. 2, 14 și 4). Deoarece nu se menționează poziția stratigrafică a acestor fragmente față de pavaje nu putem ști cînd au fost distruse pietrele de mormînt respective.

Anul cel mai timpuriu de cînd putem urmări evoluția necropolei argeșene este 1746, cel al vizitei mitropolitului Neofit¹⁴³. În acest an piatra de mormînt a lui Vladislav I se afla la locul său iar cea pe care o atribuim lui Radu I (care trecea drept „icoana lui Radu Negru Vodă”), se afla deasupra, dislocată din colțul nord-vestic al naosului și desigur, mutilată. Un raport al episcopului Ghenadie, scris după mai bine de un secol de la vizita mitropolitului Neofit, în 1868, arată, nu știm pe ce temei, că „statuia lui Negru Vodă este cioplită de către turci...” dar adaugă că „...în vechime era rădăcată în picioare înăuntru în biserică lîngă stîlpul sau colomna unde astăzi este strana domnească... la picioarele căreia era pusă o stîncă sculptată... în forma și lungimea unui mormînt roman... cu deosebire că și florile și inscripția ce ar fi avut, azi nu se mai cunoaște. Sub această piatră la capul căreia, cum am zis, era pusă efigia pretinsă...”¹⁴⁴ etc.

¹⁴¹ Raportul nr. 199, la C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci (1733—1739)*, vol. III, București, 1944, p. 301): „Ein heutzurück hommender Expresser referieret, dass die Türken zu Campolongo und besonders Argis alles aus dem Grund und Boden ruiniert und verbrennet, und dass sich alles gegen Crajova hinab gezogen...” Vezi și relația din 1746 a mitropolitului Neofit (*Metropolitul Ungro-Vlahiei* Neofit I... p. 639): <în biserica episcopală> „în altar... a făcut un cuvuciu deasupra mesei... noi însă nu le-am văzut, fiind acum stricate de răzmerițe”

¹⁴² Vezi C.D.A., p. 30 și 36 (inscripțiile de pe clopote). Stricăciunile de la biserica mănăstirii Argeș, la Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș*, București <f. a.>, p. 53 și 55.

¹⁴³ Vezi nota 88.

¹⁴⁴ Vezi nota 62.

Noi știm că un jaf pustiitor al turcilor avusese loc cu 9 ani înainte de vizita mitropolitului Neofit, în 1737. Oare în această împrejurare să fi fost distrusă piatra „gisantului“ sau la invazia anterioară din 1611?

Oricum, în jurul anului 1750 mitropolitul Neofit desființează piatra de mormint nr. 10, mutînd-o în pronaos precum și mormintele nr. 12 și nr. 4, adunîndu-le oasele în caseta de cărămidă de lîngă mormîntul nr. 11, aflată sub pardoseala pusă la această restaurare¹⁴⁵. Cu același prilej se pare că piatra de mormint a lui Voislav este așezată peste mormîntul nr. 6, iar în mijlocul bisericii, sub cupola „Pantocrator“ par a fi fost păstrate pietrele de mormint nr. 8 și nr. 9, într-un chenar de cărămindă.

În 1774, *Cronica* lui Mihail Cantacuzino menționează că „...în pridvorul bisericii <Sf. Nicolae Domnesc> se află astăzi și statuia lui <Negru Vodă> de piatră, însă sfărîmată“¹⁴⁶. În același loc este menționată în 1845 de către ziarul *Curierul românesc*¹⁴⁷, și în 1846 de către Stanislas Bellanger¹⁴⁸. Dar în 1859 aflăm de la A. Pelimon că „gisantul“ fusese încastrat la exteriorul fostei uși sudice a naosului, zidită prin urmare în acest interval (1846—1859) pentru consolidarea bisericii¹⁴⁹. În 1860¹⁵⁰, 1868¹⁵¹, 1874¹⁵² monumentul este văzut în „fosa de ușă de intrare în biserică“. În intervalul 1874—1886 el a fost desprins din zid, deoarece acesta a fost consolidat cu un contrafort. Gr. Tocilescu scrie în 1887 că „acelu chip de piatră s-ar fi găsit încă de mult în zidul bisericii la vechea intrare“¹⁵³ permițîndu-ne să deducem că data desprinderii lui din zid a fost mai apropiată de anul 1874 decît de 1886. O fotografie de prin 1870 nu arată contrafortul actual¹⁵⁴, așa că presupunem că el a fost ridicat (împreună cu cel de lîngă zidul nordic al bisericii) în 1875 cînd se zidește pridvorul vestic¹⁵⁵ dărimat în 1911. În 1891 „gisantul“ era adus la Muzeul de Antichități de către Gr. Tocilescu¹⁵⁶. Piatra de mormint a lui Vladislav I a rămas în tinda bisericii pînă recent, cînd a fost mutată în apropierea mormîntului căruia i-a aparținut.

¹⁴⁵ J.S., p. 147.

¹⁴⁶ Dionisiu Fotino, *Istoria generală a Daciei* (ed. G. Sion), București, 1859, p. 5.

¹⁴⁷ *Itinerar...*, în „Curierul românesc“, XVII (1845), nr. 90, p. 360.

¹⁴⁸ Stanislas Bellanger, *Kéroutza*, tom II, Paris, 1846, p. 430, compilat de M. A. Ubicini, *Provinces d'origine roumaine*, Paris, 1856, p. 202.

¹⁴⁹ Vezi nota 61.

¹⁵⁰ Desen de G. Tattarescu (Muzeul de Artă al R.S. România, secția Stampe, D.R.T. 1), cu mențiunea: „Radu Negru vv. basorelief de mărimea arătată pus în zidul bisericii domnească în orașul Argeș“.

¹⁵¹ Vezi nota 62.

¹⁵² Vezi nota 63.

¹⁵³ Gr. Tocilescu, *Raporturi asupra citorva mănăstiri...*, București, 1887, p. 13.

¹⁵⁴ V. Drăghiceanu, *Cu privire la biserica Domnească din Curtea de Argeș*, în „B.C.M.I.“, XXIV (1931), fasc. 67, p. 44.

¹⁵⁵ Gr. Cercez, *Restaurarea bisericii domnești*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 78.

¹⁵⁶ Idem, *ibidem*. Vezi și N. I. Apostolescu, *Pe mormîntul lui Radu Negru la Curtea de Argeș*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie“, XII (1911), partea I, p. 215.

NOUVELLES DONNÉES SUR LA NECROPOLE DES PREMIERS BESSARABES DE CURTEA DE ARGEȘ

RÉSUMÉ

En partant des données et de l'ample matériel fournis par les fouilles archéologiques effectuées par V. Drăghiceanu dans l'église Saint Nicolae Domnesc de Curtea de Argeș, en juillet-septembre 1920, l'auteur se propose, d'abord, de systématiser l'ensemble de ces résultats en confrontant les opinions de l'archéologue avec celles de l'anthropologue Fr. Rainer, ainsi qu'avec d'autres témoignages contemporains, et, ensuite, d'essayer une nouvelle datation de l'inventaire funéraire, en même temps qu'une nouvelle identification de certains personnages ayant leur sépulture dans cette église. Le stade actuel des recherches sur la culture matérielle et la vie spirituelle de la société féodale valaque a permis une étude comparative plus détaillée et une datation plus rigoureuse des pierres funéraires, des bijoux, des costumes, qui ont été localisés avec précision, ce qui donné la possibilité d'établir la disposition originnaire des tombes endommagées par une longue série de profanations et de désordres successifs.

On a pu préciser ainsi que la tombe du fondateur, au dessus de laquelle existait une pierre funéraire massive, évoquant les „stećak“ de Bosnie et de Herzégovine, appartenait à Vladislav I et que „Voislav“, le fils âgé de 16 ans du voïvode Nicolae-Alexandru (frère de Vladislav I), a été le troisième personnage inhumé dans l'église.

On a également attribué, avec quelque probabilité, le „gisant“ figurant un chevalier — représentation rarement rencontrée dans la sculpture funéraire roumaine — à Radu I, l'autre frère de Vladislav I, dont l'engouement pour la mode occidentale est un fait bien établi.

Enfin, on a pu préciser que les douze tombes des descendants de Bessarabe, fondateur de la dynastie, ont été pratiquées dans un délai de temps assez bref, s'étendant sur le dernier quart du XIVe siècle et les premières années du siècle suivant.